

SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Frank Tibor

SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG:
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
ÉS A NÉMETORSZÁGI NÁCITLANÍTÁS
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Terintetes Nagy 97
 leendő székelybirtokosok 32. Ba egy székely
 székelybirtokosok választott tag, a székelybirtokosok kivétel
 székelybirtokosok tartozó dolgozat felolvasásával,
 keményes megnevezés székelybirtokosok kivétel
 legkezebb egy év alatt székelybirtokosok kivétel
 székelybirtokosok kivétel.

Legfeljebb egy év alatt vértel-
 stása megemelésén:
 Lehetett esetek, melyekben kivált vidéken la-
 gátoltatnak a határidőket megtartani: de hallga-
 elvén a szabály meg nem tartatását, amellyel
 a, mint összes szabályzatunkat erőlfelvétel
 következéseire figyelmeztetni a T. Akadémia
 szülségtelen.
 a környelbe hozatik tehát, hogy egyetlen a
 a környelbe hozatik tehát, hogy egyetlen a
 a környelbe hozatik tehát, hogy egyetlen a

mint összes száma
következzen éjjele figyelemre mé-
rődségetlen.
Indoklásnyba hozatik tehát, hogy egyelőre az
1861. ^{rendes} igt. választott s szűzfoglalás által meg nem
tett ^{rendes} tagok nevei a névanyagból kitöröltesse, az 1861-
és 62-ig választottak a pályára emelhetessék, jö-
vőre pedig a titkárnak oda utasítsák, hogy
evidenciában tartás végett az újban választottakat,
míg szűrt nem foglaltat, a sorozatba fel ne vegye.

853

Pigmond

l, jan. 26. 1865.

Bullay's Moir
Loyalty
Hollan Emory

853
1865

13 Kennedy Ligon
Montclair Lissly
John Henry
r. rag John Frank rag
Gentry Lissly

Frank Tibor

SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG:

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A NÉMETORSZÁGI
NÁCITLANÍTÁS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2013. május 6-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Frank Tibor

SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG:
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
ÉS A NÉMETORSZÁGI
NÁCITLANÍTÁS A MÁSODIK
VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Magyar Tudományos Akadémia • 2014

Az előadás elhangzott 2013. október 17-én

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-796-9

© Frank Tibor

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Lovász László, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

BEVEZETÉS

Franklin D. Rooseveltnél (1882–1945) amerikai elnök és kormánya a második világháború minden fordulatában világossá tette, hogy Hitlernek és a nácioknak a háború után el kell tűnniük, még hozzá a porosz katonai klikkel együtt. 1943. december 24-én az elnök kifejtette, hogy a német népnek „egyszer s mindenkorra meg kell szabadulnia az egész náciizmustól és porosz militarizmustól és attól a fantasztikus és végzetes eszmétől, hogy ők testesítik meg a »felsőbbrendű fajt«”.¹ Az Egyesült Államok részt vállalt mind a japánellenes, mind pedig a náci Németország elleni háborúban, és hadseregével elhatolt egészen Torgauig, ahol az amerikaiak az Elba folyónál először találkoztak a szovjet hadsereggel (1945. április 25.).

S noha a Roosevelt-adminisztráció zavart és bizonytalan módon látott a háború utáni tervezéshez, az Egyesült Államok meghatározó szerepet vállalt a legmagasabb szintű nemzetközi politikai tanácskozásokon (Teherán 1943, Jalta 1945, Potsdam 1945), ahol többek között eldőlt a második világháború utáni Németország sorsa. Potsdamban a nagyhatalmak egyetértettek abban, hogy „Németországban a közoktatást ellenőrzés alá kell helyezni, hogy biztosítva legyen a náci és militarista doktrínák teljes kirekesztése, és lehetővé váljék

---

¹ United States, Department of State, *Occupation of Germany: Policy and Progress, 1945–1946* (Washington, D.C.: Government of Printing Office, 1947). In: Julia E. Johnsen (ed.): *The Dilemma of Postwar Germany* (The Reference Shelf, Vol. 20, No. 3, New York: H. W. Wilson, 1948), 9.

1. Amerikai katonák úton Európába

a demokratikus eszmék térhódítása”.² Az Egyesült Államok részt vett a náci háborús főbűnösök nürnbergi perében (1945–46), elindította a Fulbright-programot (1946) és a Marshall-tervet (1947), valamint légierejével megvédte Nyugat-Berlint a szovjet kisajátítási törekvésektől (1948–49).

Mindezen politikai, katonai és gazdasági erőfeszítések mellett az Egyesült Államok elszántan küzdött a német *közüggondolkodás*, a nácizmustól fertőzött *közszellem* demokratikus átalakításáért. Az amerikai programok készítői általában

² *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, szerk. Halmay Dénes (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966), 645–646. A potsdami konferencia határozataiból vett idézeteket újabb és jobb fordításban az alábbiak szerint közlöm: <http://www.polgarinfo.hu/modules.php?name=Reviews&cro p=showcontent&id=32>. Letöltve: 2013. szeptember 10.

2. „Belépés Németországba”, 1945

tisztában voltak azzal, hogy Németország és a német kultúra, a német irodalom és zene, a német természet- és társadalomtudomány Hitler előtt a világ élvonalát jelentette, és hogy ennek rekonstrukciója a szellemi élet globális érdeke, s így amerikai érdek is. A német egyetemek és számtalan Nobel-díjas professzoruk a tudomány csúcsát jelentették, a német előadó-művészet, a német ipar és az iparművészet, a német orvoslás és a német sport világszerte megérdemelt csodálat tárgyát képezte. Ezért az Egyesült Államok rendkívüli erőfeszítéseket tett Németország amerikai megszállásának „filozófiai”, „pszichológiai”, gondolati előkészítése érdekében, amelynek tengelyében a némiképpen meghatáro-

zatlan tartalmú *reeducation* [*Umerziehung*, átnevelés] fogalom állt.³ Ez a német társadalom egészének szánt terv, békés elképzelés volt, célja „a német kollektív identitás mélystruktúráinak lebontása, olyanformán, ahogyan az Egyesült Államokba bevándorlók megtanulták, hogy miként váljanak demokratikus amerikaikká, születési helyüktől és etnikai örökségüktől függetlenül”.⁴ Már a háború vége előtt a németországi „átnevelés” terve az amerikai Külügyminisztérium felügyelete alatt állt. 1945 májusában Archibald MacLeish (1892–1982) külügyi államtitkár, civilben igen jelentős, modernista költő, író és a Kongresszusi Könyvtár igazgatója, létrehozott egy tanácsadó bizottságot a német „átnevelés” ügyében, majd 1946 nyarán megszületett a Külügyminisztériumot, a Hadügyminisztériumot és a Tengerészetet Koordináló Bizottság⁵ a németországi „átnevelés” összehangolására. Archibald MacLeish javaslatára a Külügyminisztérium kompetens „(át)nevelőkből” álló bizottság összeállítását javasolta, és ezt Grayson N. Kefauver (1900–1946), a korszak legfontosabb amerikai nevelési szakembere, az UNESCO egyik megalapítója, a fiatalon elhunyt professor is támogatta.⁶

Az előkészületekben befolyásos emigráns német írók is komoly szerepet játszottak, így Thomas Mann, Lion Feuchtwanger, Emil Ludwig, Alfred Döblin és Bruno Frank. Az emigráns írók véleménye megoszlott: a háborús időszak legfontosabb hírszerző ügynökségének, az OSS-nek⁷ jelentése szerint egyesek bosszúra éhes kirohanásokat is hangoztattak. Bármilyen meglepő, de még Thomas Mann is csak 1945. április–májusában olvasott először a német

³ Michael H. Kater: *Problems of Political Reeducation in West Germany, 1945–1960*. Museum of Tolerance Online, Annual 4, Chapter 3, <http://motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLCMVluG&b=395077>. Letöltve: 2014. szeptember 15.

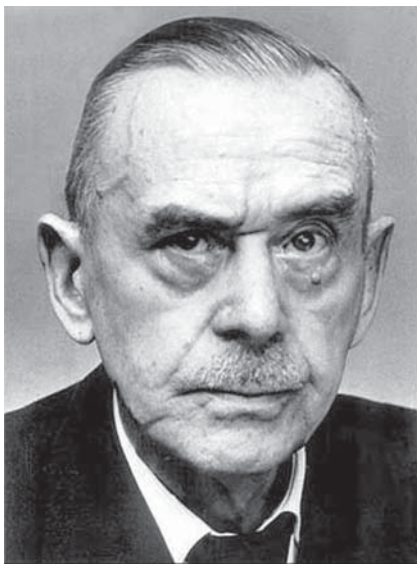
⁴ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation. Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2008), xv.

⁵ SWNCC: *State-War-Navy Coordinating Committee*

⁶ James F. Tent: *Mission on the Rhine. Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2007), 18–19.

⁷ *Office of Strategic Services (OSS)*, az Egyesült Államok második világháború alatti titkosszolgálat.

koncentrációs táborokról, és amit megtudott, undorral és haraggal töltötte el. „Deutschland heute dasteht als Abscheu der Menschheit und Beispiel des Bösen” [Németországot ma az emberiség megvetése sújtja és a Gonosz példája lett] – írta a német koncentrációs táborokról írott esszéjében, a *Frankfurter Presse* hasábjain, 1945. május 10-én. Hozzátette: „Az emberiség iszonyodik Németországtól.”⁸

3. Thomas Mann

---

⁸ Thomas Mann: Die deutschen KZ (más közlésekben: Über die deutsche Schuld). *Frankfurter Presse*, 1945. május 10. In: Thomas Mann: *Meine Zeit. Essays, Band 6, 1945-1955*. Hrsg. von Hermann Kurzke, Stephan Stachorski (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1997). Az esszét részletesen taglalja Nancy Thuleen: *Criticism, Complaint, and Controversy: Thomas Mann and the Proponents of Inner Emigration*. <http://www.nthuleen.com/papers/948Mann.html>. Letöltve: 2014. szeptember 5.

Ma már nem árt felidézni, hogy az amerikai hadseregnek a szövetségesek háborús győzelmeiről szóló propagandakiadványai még 1944–45 fordulóján is hallgattak a Holokausztról, és kizárólag a hadieseményekre korlátozták híradásaikat.⁹ Az első megbízható és széleskörűen elterjedt információk csak a táborokat felszabadító amerikai csapatok s nem utolsósorban az azok által készített fényképek, valamint a gyér számban és igen lassan hazatérő túlélők beszámolóí nyomán terjedtek el, és okoztak döbbenetet világszerte. Lion Feuchtwanger egyenesen „hárommillió náci elfogására, kivégzésére, munkatáborba küldésére buzdította” az amerikaiakat. Bruno Frank „egy nemzedéknyi időre igényelt [amerikai] megszálló csapatokat, mint a béke egyedüli biztosítékát”. Alfred Döblin úgy látta, hogy „a németek átnevelése szinte reménytelen, mert a hivatásos osztály többsége náci”.¹⁰

A *nácitlanítás* kifejezést Németországban szűkebben a háború után közvetlenül, döntően kérdőívekkel lefolytatott igazolási eljárás megnevezésére, általánosabban a német közélet és közszellem 1945 után hosszabban elnyúló megtisztítására használták.

Hamar megszülettek az első hivatalos „átnevelési” instrukciók, az ún. SHAEF-kézikönyvek, a *Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Forces* segédletei. Ezek megtervezték a nemzetiszocialista befolyás eltávolítását a némettanári segédkönyvekből és a tananyagokból. A SHAEF fontosnak tartotta, hogy az új tankönyveket maguk a *németországi* németek írják meg, és ne a megszálló hatalmak szakemberei vagy az egykori német menekültek. Az amerikai megszállás – sok amerikai és még több német vita közepette – elindította az iskolák és a nevelésügy nácitlanítását. Ugyanakkor az is látható, hogy a né-

⁹ 1939–1944. Az Egyesült Államok Tudósító Hivatalának magyar nyelvű brosúrája, d. n., 64 oldal.

¹⁰ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 23.

metországi amerikai katonai kormányzat szinte teljes mértékben tudatlannak bizonyult a kezdeti „átnevelési” politika tekintetében.¹¹

Székfoglaló előadásom részletezi az „átnevelési” program kialakítását, eredményeit és kudarcait. Tárgyalja az angol nyelv tanításának német tapasztalatait, Hollywood hatását a német ifjúságra, a zónákra osztott (és végül megfelezt) Németország egymástól egyre inkább eltérő fejlődési irányait. Részletesen foglalkozik a *Rockefeller Foundation* németországi erőfeszítéseivel, a német szellemi élet, a német kulturális intézmények és a meghatározó német személyiségek háború utáni helyzetével. A mindeddig publikálatlan, általam feltárt Rockefeller-levéltári források alapján bemutatom a német tudomány és iskolaügy háború utáni helyzetét, a szellemi romokat, a náciitanítás folyamatát és az újjáépítés kezdetét.

A Rockefeller Alapítvány kiemelkedő szerepet játszott mindebben, kezdetben munkatársai, Albert R. Mann (1880–1947) és Robert J. Havighurst (1900–1991) németországi feltáró útjai révén. Bemutatom Albert R. Mann legfontosabb jelentéseinek részleteit, illetve Robert J. Havighurst legérdekesebb, 1947. évi németországi interjút a német tudomány legjelentősebb alakjaival (mint a Nobel-díjas Adolf Butenandt, Otto Hahn, Werner Heisenberg, Max von Laue, Otto Warburg).

Különleges, magyar fejezete ennek a fontos amerikai–német történetnek Theodore von Kármán (Kármán Tódor) szerepe. A nagy magyar–amerikai aviatikus, a Caltech professzora és később az AGARD¹² légügyi főnöke, mint németországi professzorból lett amerikai tudós az Egyesült Államok megbízása alapján komoly és nálunk eddig ismeretlen szerepet játszott a német tudományosság háború utáni állapotának felmérése és a német tudomány újjáépítése terén.

---

¹¹ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 23–28.

¹² *Advisory Group for Aerospace Research and Development*, a NATO légyügyi kutatási szervezete, 1952–1996.

Végezetül felhívom a figyelmet azokra a társadalmi és szociálpszichológiai különbségekre, amelyek a náciitanításon átesett valamikori Német Szövetségi Köztársaság (BRD) és az attól érintetlen maradt egykori Német Demokratikus Köztársaság (DDR) fizikai és szellemi térségei között a mai napig kimutathatók, és rámutatnak a magyar és nemzetközi tanulságokra is.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK POLITIKÁJA NÉMETORSZÁGBAN

A második világháború utáni tömeges, globális migráció részeként különböző számítások szerint 12–17 millió német vándorolt vissza hazájába. Németországban szörnyű viszonyok uralkodtak, mindenütt rettenetes fizikai és szellemi rombolás nyomai, nyomorúság, szellemi zűrzavar, a vereség tudata.¹³ A német szellemi és lelki egészség helyreállítása, a társadalmi méretű morális trauma gyógyítása a háború utáni körülmények közepette heroikus erőfeszítést igényelt.

Potsdamban zónákra osztották fel Németországot, és a nagyhatalmaknak különböző, egymástól sokszor élesen eltérő elképzelései voltak az ország sorsára vonatkozóan. Az amerikaiak föderatív, a britek centralizált, a franciák regionális, a szovjetek szovjet Németországban gondolkodtak. A nyugati megszálló hatalmak azonban hamar felismerték, hogy racionális megoldás csak a zónák fokozatos egyesítése lehet. Így először „Bizóniát”, majd „Trizóniát” szorgalmaztak: a brit és az amerikai zóna egyesítéséről 1946. szeptember 5-én született megállapodás, 1946. december 2-án aláírták az idevágó egyezményt, amely végül 1947. január 1-jén lépett életbe. A Szovjetunió a maga zónájának „bolsevizálásán” dolgozott, a film, a színház és az oktatás minden területén.¹⁴

¹³ Vö. Farkas Szilveszter: A német talpraállás 1945 után, 1–2. rész. *Magyar Szemle*, Új folyam, I. évf. 2. sz. 82–94 és II. évf. 1. sz. 95–104.

¹⁴ Norman M. Naimark: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949* (Boston: Belknap Press, 1997).

4. Hamburg, 1943. július 26.

6. Drežda, 1945. február

5. Berlin, 1944. július

7. Nürnberg, Liebfrauenkirche, 1945

8. Aachen, 1945

9. Aachen romjai, 1945

10. Apácák Aachen romjai között, 1945

11. Németország és Ausztria négyhatalmi zónái és Közép-Európa a második világháború után

A potsdami találkozó nyomán 1945. augusztus 8-án megszületett a náci háborús főbűnösök megbüntetéséről szóló egyezmény. Az Egyesült Államok kivette a részét a háborús főbűnösök nürnbergi peréből (1945. november 14. – 1946. október 1.), Robert H. Jackson (1892–1954) korábbi amerikai igazságügyminisztert és legfelső bírósági bírót delegálva a négyhatalmi Nemzetközi Katonai Törvényszékbe, amely 24 háborús főbűnös felett ítélezik. Ítélethirdetésre 1946. szeptember 30. – október 1. között került sor: 12 halálos ítélet született, hét vádlottat börtönbüntetésre ítélték, a többieket szabadon

bocsájtották. 12 „utódper” folyt diplomaták, katonatisztek, gazdasági vezetők és jogászok ellen. Az SS-t, az SD-t és a Gestapót¹⁵ bűnös szervezetté nyilvánították. 1946. október 12-én a 38. sz. ellenőrző direktíva szabályozta a háborús bűnösök, a nemzetiszocialisták és a felelős katonatisztek bebörtönzését és megüintetését. Öt kategóriát állítottak fel: 1. főbűnösök, 2. vádlottak, 3. alacsonyabb rendű vádlottak, 4. tettestársak, 5. felmentettek.

1945. augusztus 30-án megszületett a Szövetséges Ellenőrző Tanács. Szeptember 20-án a tanács 25 alapvető náci törvényt hatálytalanított.

A németek hamar megsokallták a nagyhatalmi nyomást. 1947 végén diáktüntetések kezdődtek a *Humboldt Universität*en, amelyek az egyetem politikai befolyásolása ellen tiltakoztak. 1948 áprilisában három diákot kitiltottak, és ez elindította az új egyetemet, a *Freie Universität*et követelő mozgalmat. 1948 novemberében létrejött a (nyugat)berlini *Freie Universität*. Júniusban megkezdődött Nyugat-Berlin szovjet blokádja, 1948 augusztusában a bajor iskolareform: ingyenes iskolák, ingyenes tankönyvek. 1949 májusában a nyugati zónákban megszűnt a nevelésügy szövetséges kontrollja, szeptemberben a katonai kormányzás, 1949. május 23-án életbe lépett a „német alaptörvény”, és ezzel megalakult a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK, nem hivatalos nevén „Nyugat-Németország”), október 7-én a szovjet zónában megalakult a Német Demokratikus Köztársaság (NDK, köznyelvi szóhasználatnál „Kelet-Németország”).

F. D. Rooseveltnél számos alkalommal nyilatkozott Németország jövőjéről és az amerikai szándékokról már és még a háború alatt. A Rooseveltn-kormányzat nevében Henry A. Wallace (1888–1965) alelnök már 1942-ben kemény

---

¹⁵ SS=*Schutzstaffel* (a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt katonai és védelmi szervezete), SD=*Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS* (az SS birodalmi vezetőjének biztonsági szolgálata), GESTAPO=*Geheime Staatspolizei* (Titkos Államrendőrség).

hangú rádiószózatot intézett az amerikaiakhoz: „A német népnek meg kell tanulnia elfelejteni mindazt, amit tanult, nem csupán Hitlertől, de elődeitől is az előző száz évben, megannyi filozófusától és tanárától, a vér és vas tanítványaitól [...] Át kell nevelnünk és újratanítanunk az embereket a demokráciára [...] Európa egyetlen reménysége a német mentalitás megváltozása. Meg kell tanítani őket, hogy feladják a felsőbbrendű faj százados fogalmát.” Rooseveltnök folytatta ezt a gondolatsort, amikor 1943. szeptember 17-én, a Kongresszusban kijelentette:

„Egy dolgot teljesen világossá akarok tenni: ha Hitler és a nácik kimennek, a porosz katonai klikknek velük kell távoznia. A militaristák háborúéhes hordáját ki kell irtani Németországból – és Japánból –, ha valódi biztosítékot akarunk a jövőendő békéről. [...] Nem fogjuk tudni elismertetni, hogy teljes győzelmet arattunk ebben a háborúban, ha a fasizmus bármennyi maradványa, bármely rosszindulatú formájában lehetőséget kap a túlélésre, bárhol a világon.”

1943. december 24-én, karácsonyi kongresszusi üzenetében az elnök megismételte ezt a gondolatot, és hozzátette: az Egyesült Nemzeteknek „nem szándéka, hogy rabszolgává tegye a német népet. Azt kívánjuk, hogy rendes lehetőséget kapjanak a fejlődésre, békében, mint az európai család tiszteletre méltó tagjai”. 1944. október 21-én, a *Foreign Policy Association* ülésén az elnök kifejtette:

„Hűtlen lennék vallási és politikai meggyőződéseim alapjaihoz, ha lemondanék arról a reményemről – és még hitemről is –, hogy kivétel nélkül minden népben él az igazság ösztöne, az igazsághoz való vonzódás és a béke iránti szenvedély – ha a német példa esetében ezt el is fedték a brutális rezsim romjai. Nem vádoljuk a német népet (fajt) mint olyat, mert nem hihetjük, hogy Isten örökre szólóan elítélte az emberiség bármely csoportját (faját). [...] De szigorú büntetés vár Németországban mindazokra, akik közvetlenül felelősek az emberiség eme agóniájáért. A német

népet nem fogjuk rabszolgává tenni. [...] Ám ki kell újból érdemelniük a békeszerető és törvénytisztelő nemzetek családjába visszavezető utat.”¹⁶

Franklin D. Rooseveltnél a halála (1945. április 12.) után az amerikai hangneme még reményteljesebb lett. James F. Byrnes (1882–1972), az új külügyminiszter 1946. szeptember 6-án Németországba utazott. Stuttgartban elmondott híres beszéde, „a remény beszéde” optimista hangsúlyváltást jelzett a német–amerikai viszonyban. A beszéd Lucius D. Clay tábornok tanácsaira támaszkodott.¹⁷

„Az amerikai kormány nézete szerint a német nép egész Németországban – megfelelő biztosítékok mellett – viselje az elsődleges felelősséget saját ügyeinek viteléért. [...] A katonai megszállás fő célkitűzése az volt és maradt, hogy demilitarizálja és náciatlanítsa Németországot, anélkül, hogy mesterséges akadályokat állítana a német nép azon erőfeszítései elé, hogy az újrakezdje békebeli gazdasági életét. [...] A megszállás célja nem az volt, hogy Németország belső politikai életét hosszas külföldi diktatúra alá vesse [...] Az amerikai kormány támogatta és támogatni fogja azokat a szükséges intézkedéseket, amelyek Németország náciatlanítását és demilitarizálását szolgálják, de ebből nem következik, hogy bármennyire motivált és fegyelmezett külföldi katonák vagy idegen bürokraták nagy hadseregei lennének hosszú távon egy másik ország demokráciájának leg-

¹⁶ United States, Department of State, *Occupation of Germany: Policy and Progress, 1945-1946* (Washington, D.C.: Government of Printing Office, 1947). In: Julia E. Johnsen (ed.): *The Dilemma of Postwar Germany* (The Reference Shelf, Vol. 20, No. 3, New York: H. W. Wilson, 1948), 9.

¹⁷ Curtis F. Morgan: *Southern Partnership: James F. Byrnes, Lucius D. Clay and Germany, 1945-1947*. <http://www.daz.org/en/JamesFByrnes.html>. Letöltve 2014. szeptember 2. Rooseveltnél a halála után a külügyminiszter 1946. szeptember 6-án Németországba utazott. Stuttgartban elmondott híres beszéde, „a remény beszéde” optimista hangsúlyváltást jelzett a német–amerikai viszonyban. A beszéd Lucius D. Clay tábornok tanácsaira támaszkodott.

megbízhatóbb őrzői. Minden, amit a szövetséges kormányok tehetnek és kell is, hogy tegyenek, az azon törvények lefektetése, amelyek mentén a német demokrácia kormányozhatja saját magát. A szövetséges megszálló erők számát annyira kell csökkenteni, hogy képesek legyenek ezeket a törvényeket betartatni. [...] Az amerikai nép vissza akarja adni Németország kormányzását a német népnek. Az amerikai nép segíteni akar a német népnek, hogy visszanyerje tiszteletreméltó helyét a világ szabad és békeszerető nemzetei között.”¹⁸

Byrnes szavaiban itt az önrendelkezés, az önkormányzás régi amerikai alapelve is visszaköszönt, amelyet először az ugyancsak demokrata párti Woodrow Wilson elnök fogalmazott meg az ő 1918. évi „14 pont”-jában, és érvényesített – legalábbis részlegesen – a Párizs környéki békékben.¹⁹

Az USA meghatározó szerepet vállalt azokon a legmagasabb szintű nemzetközi politikai tanácskozásokon, ahol többek között a második világháború utáni Németország sorsa dőlt el. A potsdami Cecilienhof kastélyban, 1945 júliusában találkozott utoljára Harry Truman, az Egyesült Államok új elnöke, az éppen akkor (1945. július 26.) egymást váltó Winston Churchill, illetve Clement Attlee brit miniszterelnök és Joszif V. Sztálin, a szovjet népbiztosok tanácsának elnöke.

A potsdami háromhatalmi konferencia a náciutánpótlás elindításának, a militarizmus megszüntetésének és a német nevelés demokratizálásának jelszavait és programját is kitűzte. A konferencián a szövetséges nagyhatalmak kimond-

¹⁸ J. F. Byrnes amerikai külügyminiszter stuttgarti beszéde (”Speech of Hope”): Restatement of Policy on Germany, 1946. szeptember 6., *US Policy*; reprinted in Beata Ruhm von Oppen (ed.): *Documents on Germany under Occupation, 1945-1954* (London and New York: Oxford University Press, 1955), 52–60; illetve http://www.germanhistorydocs.ghi-dc.org/docpage.cfm?docpage_id=2994. Letöltve: 2014. szeptember 8.

¹⁹ Woodrow Wilson: „Fourteen Points” Address 1918. Ed. Arthur S. Link. In: Daniel J. Boorstin (ed.): *An American Primer* (Mentor Book, repr. ed. of the University of Chicago Press, 1968), 797–806. Vö. Glant Tibor: A 14 pont története. *Külgügyi Szemle*, 8. évf. 4. sz. 84–99.

12. Cecilienhof, Potsdam

ták, hogy „[a] szövetséges hadseregek megszállva tartják egész Németországot, és a német nép bűnhődik már azokért a szörnyű bűntettekért, amelyeket azoknak a vezetése alatt követett el, akiknek a sikerek idején nyíltan helyeselt és vakon engedelmeskedett”. A legnagyobb hangsúlyt az az amerikai gondolat kapta, amely már – némileg eltérő fogalmazásban – Byrnes külügyminiszter stuttgarti beszédében is elhangzott: „A német militarizmust és nácizmust gyökerestől kiirtják, és a szövetségesek, egymással egyetértésben, most és a jövőben, más olyan intézkedéseket is foganatosítanak, amelyek szükségesek ahhoz, hogy Németország soha többé ne fenyegetse szomszédait vagy a világbékét. A szövetségeseknek nem áll szándékukban megsemmisíteni vagy rabságba vetni a német népet. A szövetségesek lehetőséget akarnak adni a német népnek

13. Churchill, Truman és Sztálin, Potsdam, 1945

arra, hogy felkészülhessen életének demokratikus és békés alapon való majdani újjászervezésére. A német népnek, ha saját erőfeszítései szüntelenül e cél elérésére irányulnak, majd lehetősége nyílik arra, hogy idővel helyet kapjon a világ szabad és békés népei között.”²⁰

A szövetségesek elhatározták, hogy „Németország egész szárazföldi, tengeri és légi haderejét, az SS, az SA [*Sturmabteilung*],²¹ az SD és a Gestapo összes

²⁰ Halmai Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918-1945*, i. m. 643–644.

²¹ SA = *Sturmabteilung* (a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt paramilitáris szervezete).

14. Dwight D. Eisenhower tábornok mint a Németországot megszálló amerikai csapatok parancsnoka, 1945
(Amerikai katonatiszt tárcájából)

szervezeteivel, törzseivel és intézményeivel együtt, beleértve a vezérkart, a tisztkart, a tartalékos állományt, a katonai tanintézeteket, a háborús veteránok szervezeteit és minden más katonai és félkatonai szervezetet, a Németország katonai hagyományainak ápolására hivatott klubjaikkal és egyesületeikkel együtt, teljesen és véglegesen fel kell számolni; örökre meg kell akadályozni a német militarizmus és nácizmus újjáéledését vagy újjászervezését [...]”²² Világossá tették, hogy „[a] német népet meg kell győzni arról, hogy totális katonai vereséget szenvedett, és hogy nem kerülheti el a felelősséget azért, amit magára

²² Halmay Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, i. m. 644–645.

vont, mert saját kíméletlen hadviselése és a náci fanatikus ellenállása rombolta szét a német gazdaságot és tette elkerülhetetlenné a káoszt és a szenvedéseket”.²³

A szövetséges nagyhatalmak kimondták, hogy „[m]eg kell semmisíteni a nemzeti szocialista pártot [...] A náci által kiadott összes törvények, amelyek a hitleri uralom alapját alkották, vagy amelyek megkülönböztetést tettek faji, vallási vagy politikai alapon, érvénytelenítendőek. [...] A háborús bűnösöket [...] le kell tartóztatni és bíróság elé kell állítani. [...] Németországban a nevelést úgy kell ellenőrizni, hogy az a náci és militarista tanok teljes kiküszöbölésére vezessen és lehetővé tegye a demokratikus eszmék sikeres kifejtését”.²⁴

Az Egyesült Államok külpolitikai sorozatának²⁵ potsdami jegyzőkönyvei világosan tükrözik, hogy Amerika igen tevékenyen vett részt a német ipar gyakorlatilag teljes leszerelésében. 1947. február 25-én a Szövetséges Ellenőrzés 46. sz. törvényének értelmében feloszlatták a porosz államot, annak központi kormányzatát és valamennyi alárendelt hatóságát. Ezzel az amerikaiak kezdeti célkitűzéseinek egyike, a német militarizmus megszüntetése részben teljesült. Truman elnök doktrínájának kongresszusi kinyilvánításával, 1947. március 12-én megindult az amerikai harc a további szovjet terjeszkedés ellen. 1947. június 5-én az Egyesült Államok meghirdette a George C. Marshall (1880–1959) külügyminiszterről elnevezett Európai Újjáépítési Programot (*European Recovery Program*) is.²⁶ A háborús szövetség bomlását mutatta az is, hogy a Londoni Konferencia (1948. március 6.) határozatai elleni tiltakozásul a Szövetséges

²³ Halmay Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, i. m. 645.

²⁴ Halmay Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*, i. m. 645–646.

²⁵ FRUS = *Foreign Relations of the United States series* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office).

²⁶ Edwin W. Pauley az amerikai külügyminiszterhez a jóvátételi alapelvekről, Moszkva, 1945. július 6. Allied Commission on Reparations. United States Department of State. *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers: the Conference of Berlin (the Potsdam Conference)*, 1945, Vols. I–II, ld. I/527–528. (U.S. Government Printing Office, 1945). <http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS.FRUS1945Berlinvol-02>. Letöltve: 2014. szeptember 8.

Ellenőrző Tanács szovjet tagja 1948. március 20-án kivonult, és ezzel a tanács tevékenysége megszűnt. Az USA háború alatti szovjet szövetségesének leckét is adott, amikor légierijével megvédte Nyugat-Berlint a szovjet kisajátítási törekvésektől (1948–49). 1949. április 4-én Washingtonban, amerikai vezetéssel megalakult a nyugati országok katonai tömbje, a NATO (*North Atlantic Treaty Organization*, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete).²⁷

A világháborús koalíció fokozatosan felbomlott, kialakult a katonai nagyhatalmak évtizedeken át tartó szembenállása, és ezzel lényegében az egész világ katonai, politikai és gazdasági felosztása befolyási övezetekre. Ezekben a veszterhes esztendőkből fél évszázadra eldőlt a világ sorsa.

A NÁCITLANÍTÁS AMERIKAI PROGRAMJA

Az amerikai külpolitika nácitlanítási programja gyakorlati szinten már Roosevelt elnök életében elkezdődött. Kulcsszava – átgondolt pedagógiai célzattal – előbb a *reeducation* („átnevelés”), utóbb a *reorientation* („újraorientálódás”) lett. A németországi *reeducation* amerikai politikáját főként amerikai nézőpontból James F. Tent, inkább német szempontból Marianne Zepp vizsgálta egy-egy újabb, alapos monográfiában.²⁸ A *re-education* brit elveit és gyakorlatát Nicholas Pronay és Keith Wilson tanulmánykötete dolgozta fel.²⁹

E művek szerzői nem ismerték, de legalábbis nem használták fel a Rockefeller Alapítvány 1946–47. évi németországi felméréseit, és nem támaszkodtak Robert J. Havighurst interjúira, amelyek anyagából újszerű kép rajzolódik ki,

²⁷ Der grosse Ploetz. Die Daten-Enzyklopädie der Weltgeschichte. Daten, Fakten, Zusammenhänge. 32., neubearbeitete Auflage (Freiburg im Breisgau: Ploetz, 1998), 1357–1359.

²⁸ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m.; Marianne Zepp: *Redefining Germany: Reeducation, Staatsbürgerschaft und Frauenpolitik im US-amerikanisch besetzten Nachkriegsdeutschland* (Göttingen: V&R unipress, 2007).

²⁹ Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds): *The Political Re-Education of Germany & Her Allies after World War II* (London–Sydney: Croom Helm, 1985).

s hozzá kulcsszereplők vallomásaiból. Az eddigi kutatás így fontos, eddig ismeretlen elemekkel egészíthető ki, még hozzá igen lényeges pontokon. Ezzel a németországi náciitanítás amerikai történetének finomszerkezete plasztikusabban mutatkozik meg. A Rockefeller Alapítvány iratai különösen a német tudományos élet háború utáni újraindításának személyi és tárgyi feltételeivel kapcsolatban jelentenek lényeges, új hozzájárulást. A Rockefeller-forrásokból összeálló kép megújuló értelmezési keretbe állítja a náciitanításról eddig meglévő ismereteinket. Az itt bemutatandó anyagnak ez – ismereteim szerint – nemzetközileg is első közlése.

Archibald MacLeish 1945 januárjában nevezték ki Washingtonban kulturális államtitkárrá. 1945. május–júniusában az amerikai Külügyminisztériumban felállt a Német Átnevelésért Felelős Tanácsadó Bizottság, és jóváhagyta az SWNCC³⁰ 269/sz. dokumentumot, a *Long-Range Policy Statement on German Reeducation*-t. A dokumentumot 1946. augusztus 21-én tették közzé. A német nép „átnevelésének” tervezése párhuzamosan Nagy-Britanniában is elkezdődött, már 1942-ben, a történész E. H. Carr könyvével és T. H. Marshall tanulmányával.³¹ 1945 és 1950 között a németországi brit „átnevelési terveknek” több változata és megvalósításuknak több módszere is született.³²

Az első újjáalakított német iskolák megnyitására Aachenben került sor, már 1945 júniusában.

---

³⁰ SWNCC = *State-War-Navy Coordinating Committee*: 1944 decemberében létrehozott amerikai koordináló szerv a politikai és a katonai vezetés összehangolására a tengelyhatalmak legyőzése utáni teendők terén.

³¹ E. H. Carr: *Conditions of Peace* (London: Macmillan, 1942); T. H. Marshall, What to Do with Germany? 1942. július 9. Foreign Office 371/31500/U306. Vö. Lothar Kettenacker: The Planning of 'Re-education' during the Second World War In: Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds.): *The Political Re-Education of Germany & Her Allies after World War II* (London–Sydney: Croom Helm, 1985), 62–65.

³² Kurt Jürgensen: The Concept and Practice of 'Re-education' in Germany 1945-1950. In: Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds): *The Political Re-Education of Germany*, i. m. 83–96.

15. Amerikai lobogó Aachenben, 1945

Az amerikai zónában 1945. november–decemberében kezdődött meg a német középiskolák és felsőfokú oktatási intézmények újranyitása. Az első német orvosi fakultás újraindítására a Heidelbergi Egyetemen került sor, 1945. augusztus 15-én. Mindeközben a németországi tanári kar 75%-át elbocsátották.

1945. október 1-jén hatályba lépett az amerikai Katonai Kormányzat 8. sz. törvénye a szigorú náciitanításról. Ezt hamarosan követte az ún. „10-es számú törvény” a háborús bűnösök, a béke vagy az emberiség ellenes bűntetteket elkövetők felelősségre vonásáról, 1945. december 20-án. 1946. január 12-én hatályba lépett a Szövetséges Ellenőrző Tanács ún. „24. számú direktívája” a nemzetiszocialisták és a szövetségesekkel szembeszegülő személyek módszeres

eltávolításáról a közhivatalokból és az iparban betöltött vezető tisztségeikből. A nácitlanítás a potsdami nagyhatalmi megállapodásokból nőtt ki, ösztönzői és módszereinek megtervezői elsősorban az amerikaiak voltak. Az amerikai zónában³³ zajlott le a nácitlanítás a leginkább komoly és egyszersmind bürokratikus formában. Hírhedtté vált kérdőívek segítségével feltárták a németek múltját a náciizmus 12 évében. A lehető legrészletesebb módon tudakozódtak a náci szervezetekben, intézményekben való tagság vagy vezető szerep részleteiről, a megkérdezettek publikációinak adatairól, a zsidó tulajdonban lévő javak „árjásításáról”. A minden felnőtt lakosra nézve kötelező, összesen 1,39 millió kérdőívből 1946. március végéig már 1,26 milliót ki is értékelték. Ettől fogva a törvényi szabályozást az 1946. évi, többször módosított *Gesetz zur Befreiung der Nationalsozialismus und Militarismus* [Törvény a nácitlanításról és a demilitarizálásról] látta el, amely a további jogi és rendészeti feladatokat és velük a politikai és erkölcsi felelősséget a németekre hárította.³⁴ A nácitlanítási kérdőívet az erősen vitatott múltú, nacionalistából pacifistává átvédlett Ernst von Salomon (1902–1972) író, forgatókönyvíró *Der Fragebogen* [A kérdőív] című, a Szövetségesek 1945. évi kérdőívére adott, ironikus és önironikus válaszokból felépített, remek önéletrajzi regénye tette halhatatlanná, 1951-ben. A könyv a háború után német könyvpiac első bestsellere lett, rekord számú kiadást ért meg.³⁵

A nácitlanítás nem jelentette azt, hogy az amerikaiak következetesen elutasították volna az együttműködést mindenkivel, akinek náci múltja volt. A legismertebb példa a tudomány és a technika területén Wernher von Brauné (1912–1977), aki a náci szolgálatába állította rendkívüli repülőmérnöki és rakétatervező tehetségét. Ellentmondásos, utólag erősen átszínezett szerepet játszott az SS és személy szerint Heinrich Himmler felügyelete mellett, elsősorban

³³ Az amerikai megszállási övezethez tartozott Bajorország, Hesse és Baden-Württemberg északi része, illetve Bremen és Bremerhaven.

³⁴ München: Biederstein Verlag, 1946.

³⁵ Ernst von Salomon: *Der Fragebogen* (Hamburg: Rowohlt, 1951).

Hitler „csodafegyvere”, a tömegesen fel is használt V–2 rakéta kifejlesztésében és gyártásában, főként a német hadsereg Balti-tenger melletti, peenemündei kísérleti kutatóintézetében (*Heeresversuchsanstalt Peenemünde*). A V–2 rakéták becslések szerint 9000 ember halálát okozták Nagy-Britanniában és Belgiumban. A V–2 építésén (elsősorban a Mittelbau-Dora koncentrációs táborban) kényszermunkások dolgoztak, von Braun itt rendszeres látogató volt, tudnia kellett e tábor és a többi rakétagyártó munkahely mintegy 12 000 áldozatáról.³⁶ Mindennek ellenére az amerikaiak 1945-ben munkatársaival, nagyértékű iratanyagával és rakétaival együtt az Egyesült Államokba vitték, ahol tovább dolgozhatott a ballisztikus rakéták fejlesztésén, utóbb, 1960 és 1970 között, a huntsville-i (Alabama) *George C. Marshall Space Flight Center* (MSFC, Marshall Űrközpont) első igazgatójaként.³⁷ Von Braun egészen rendkívüli amerikai sikertörténete a németországi náci tanításnak mintegy a fonákja. Az amerikaiak vele kapcsolatos politikája és a felmerülő számos súlyos morális probléma a mai napig állandó politika- és tudománytörténeti viták tárgya.³⁸

³⁶ Am Anfang war die V2. Vom Beginn der Weltraumschiffahrt in Deutschland. In: Utz Thimm (Hrsg.): *Warum ist es nachts dunkel? Was wir vom Weltall wirklich wissen* (Stuttgart: Kosmos, 2006), 158.

³⁷ Dr. Wernher von Braun, First Center Director, July 1, 1960 - Jan. 27, 1970. NASA Marshall Space Flight Center History Office, Huntsville, Alabama. <http://history.msfc.nasa.gov/vonbraun/excerpts.html> Letöltve 2014. szeptember 24.

³⁸ Wayne Biddle: *Dark Side of the Moon: Wernher von Braun, the Third Reich, and the Space Race* (New York: W. W. Norton, 2009). Lásd Monique Laney recenzióját (Review No. 909). Letöltve: 2014. szeptember 23. Wernher von Braun két élete és sorsának, munkásságának erkölcsi megítélése mindmáig foglalkoztatja a német és az amerikai történetírást, lásd például Ernst Stuhlinger and Frederick Ira Ordway: *Wernher Von Braun, Crusader for Space: A Biographical Memoir* (Malabar, FL: Krieger, 1994); Rainer Eisfeld: *Mondsüchtig: Wernher von Braun und die Geburt der Raumfahrt aus dem Geist der Barbarei* (München: Rowohlt, 1996); Dennis Piszkievicz: *Wernher Von Braun: The Man Who Sold the Moon* (Westport, CN: Praeger, 1998); Johannes Weyer: *Wernher von Braun* (Reinbek b. Hamburg: Rowohlt, 1999); Michael J. Neufeld: *Die Rakete und das Reich. Wernher von Braun, Peenemünde und der Beginn des Raketenzeitalters* (Berlin: Henschel, 2000); Bob Ward: *Dr. Space: The Life of Wernher Von Braun* (Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2005); Michael J. Neufeld: *Von Braun: Dreamer of Space, Engineer of War* (New York: A. A. Knopf, 2007); Stefan Brauburger: *Wernher von Braun: Ein deutsches Genie zwischen Untergangswahn und Raketenräumen* (München: Pendo, 2009).

Az amerikai katonai megszállás az angol nyelv világméretű sikerében is szerepet játszott, hiszen az amerikai katonáknak általában nem volt semmiféle idegennyelv-ismerete, és csak az egyszerűsített angol alkalmazása tette lehetővé érintkezésüket a helyi lakossággal, akár Európában, akár Ázsiában. Az angol nyelv tanulása és használata a háború utáni években sok helyütt a demokrácia, a szabadság és egy optimistább jövőkép értékeinek záloga is lett.³⁹ Ezeket az értékeket közvetítette a hollywoodi filmipar is, amelynek termékei sokszor az alapszókincs birtokában is megértették a nézőkkel az amerikai filmek üzenetét. Az angol elsajátíttatása része lett az amerikaiak által vezérelt németországi náciutáztatásnak. A Henry Luce (1898–1967) laptulajdonos és -szerkesztő által, a *Life* magazinban, 1941-ban vizionált „amerikai évszázad” (*The American Century*) drámai módon bontakozott ki már ezekben az években, az Egyesült Államokon kívül is, minden pozitív és negatív következménnyel.⁴⁰ Luce nem annyira a 20. századot értette prófeciájában, mint inkább egy évszázadnyi esztendőt, amelyet az akkor még az Egyesült Államok nélkül vívott második világháború győzelmes befejezése és Amerika ezzel kezdődő globális befolyása jegyében vizionált. Az „amerikai évszázad” eszméje a világháború talaján sarjadt mítosz volt, és elsőnek a germán felsőbbrendűség mítoszával szállt harcba.

Nyugat-Európa amerikanizálása a Marshall-terv nyomán indult meg nagy erővel. 1949 után az angol nyelv nélkülözhetetlen eszköze lett a NATO-n belüli katonai és politikai kapcsolatoknak, és az atlanti övezetet nem utolsósorban éppen az angol nyelv fogta, fogja egybe. Nélküle nem volt elképzelhe-

³⁹ Dorottya Ruisz: *Umerziehung durch Englischunterricht? US-amerikanische Reeducation-Politik, neuphilologische Orientierungsdebatte und bildungspolitische Umsetzung im nachkriegszeitlichen Bayern (1945–1955)* (Münchener Arbeiten zur Fremdsprachenforschung, 28, Waxmann Verlag, 2014); Zoltán Kövecses: *American English. An Introduction* (Peterborough, Ont.: Broadview Press, 2000), 219–234.

⁴⁰ Henry R. Luce: *The American Century*, *Life*, 1941. február 17. Lásd Alan Brinkley: *The Publisher: Henry Luce and His American Century* (New York: Alfred A. Knopf, 2010), 267–273; Frank Tibor: Birodalmi tudat és nyelvi infláció. In: Frank Tibor és Károly Krisztina (szerk.): *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón* (Budapest: Tinta, 2009), 259–263.

tő az érintkezés a Németországban és Ausztriában létrejövő angol és amerikai meg szállási övezetek helyi hatásáival sem. Különösen nagy sikere volt e nyelv oktatásának és tanulásának azokban az országokban, amelyekben az anyanyelvet nyelvtörténeti szálak kötötték, kötik össze az angollal, így Hollandiában és Svédországban. Kevésbé sikerült elterjeszteni az angolt mint nemzetközi nyelvet a mediterrán térségben, amely nyelvileg máig ellenáll az internacionális angol nyelv hódításának.⁴¹

A nácitlanítás sikeréről vegyes vélemények hangzottak el. Amerikai újságok 1946 áprilisában az Egyesült Államok állítólagos kudarcáról szoltak a német iskolák és egyetemek nácitlanításában. Lucius D. Clay tábornok (1898–1978), Németország amerikai (Eisenhower tábornok mellett helyettes, majd tényleges) katonai főkörmányzója viszont e korszakról szólva egyenesen „a demokrácia behatolásáról” írt „a német gondolkodásba”. Az amerikai tábornok 1946. június 25-én vizsgálatot rendelt el a német egyetemeken,⁴² ahol az év második felében tisztogatás is zajlott. 1946. augusztus–szeptemberében amerikai oktatásügyi teamek látogatták meg az egész amerikai zónát, majd a küldöttségek jelentést tettek az amerikai katonai hatóságoknak. Az amerikai kormányzat elsősorban demokratikus intézményeket és ezek felépítéséhez politikai és erkölcsi szempontból megfelelő vezetőket kívánt látni az egész amerikai zónában. A vizsgálódás valamennyi felsőoktatási intézményt, az oktatógárdát és az adminisztratív személyzetet egyaránt érintette.⁴³

1947 tavaszán már szabadabban lehetett utazni az Egyesült Államok és Németország között. Március 31-én az *SWNCC Directive 269/8* engedélyezte az amerikai–német látogatásokat. 1947 augusztusától már nemcsak Ameriká-

⁴¹ Frank Tibor: A világangol: áldás vagy átok? In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe* (Budapest: Tinta, 2009), 122.

⁴² Clay tábornok németországi visszaemlékezéseiben, Lucius D. Clay: *Decision in Germany* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1950), 281–282.

⁴³ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 95.

ba, illetve Amerikából lehetett Németországból, illetve Németországba utazni, immár szabadabban. 1947 februárjában első ízben látogathattak amerikai szakemberek az amerikai zónába. A vezérkari főnökök egyesített bizottságának⁴⁴ direktívái közül 1947. július 11-én a JCS 1779 lép a JCS 1067 helyébe: nagyobb hangsúly került a reorientációs programokra. A JCS 1067 eredetileg Roosevelt és Churchill 1944. szeptember 12–16. közötti quebeci tanácskozásából született, és akkor öt célt tűzött ki: a német hadsereg leszerelését, a nácitlanítást, a hadviselést lehetővé tevő német nehézipar leépítését, a kollektív bűnösség fogalmának érvényesítését és a fraternizálás eltiltását. E tervek végül nem vagy nem a Quebecben elképzelt módon valósultak meg.⁴⁵ A JCS 1067 az amerikai katonai megszállás első szakaszának irányvonalát szabta meg, gyökerei még a végleges katonai sikerek előtti időszakra nyúltak vissza.⁴⁶ Ezek az irányelvek a német nép és vezetői közötti különbségtételből indultak ki. Az angol–amerikai elképzelések már Quebec után távolodni kezdtek egymástól, világossá vált, hogy az amerikaiak nem kívánnak egyeztetni sem a britekkel, sem a szovjetekkel a megszállás utáni magatartásuk részleteiről, amelyet egyébként először a *SHAEF Handbook for Military Government in Germany* fektetett le.⁴⁷

1947 novemberében megérkezett Herman B. Wells (1902–2000), Clay tábornok új kulturális tanácsadója, aki 1948. június 19-ig maradt Németországban. Éleződött a szovjet–amerikai szembenállás, a háborús szövetségesek ellenfelekké váltak: elindult a hidegháború. 1948 márciusában Clay tábornok jelentésében szovjet háborús készülődésről számolt be.⁴⁸

---

⁴⁴ *Joint Chiefs of Staff* – a továbbiakban JCS.

⁴⁵ David Culbert: American Film Policy in the Re-education of Germany after 1945. In: Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds.): *The Political Re-Education of Germany*, i. m. 174–175.

⁴⁶ A JCS 1067 utasításairól lásd Szegedi Gábor: A gyakorlatlan megszálló. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium*, i. m. 173–175.

⁴⁷ Marianne Zepp: *Redefining Germany*, i. m. 62–68. SHAEF = *Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force* (a Szövetséges Expedíciós Erők Főhadiszállása).

⁴⁸ Clay tábornok szerepéről a nácitlanítási politika gyakorlatában lásd Szegedi Gábor: A gyakorlatlan megszálló. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium*, i. m. 175–181.

HOLLYWOOD ÉS AZ ÁTNEVELÉSI PROGRAM

A világháború befejezése után megkezdődött az amerikai film erőteljes térhódítása Németországban. Mit reméltek filmjeik bemutatásától az amerikaiak? A filmek szerepe egyfajta eszképzizmus volt: elterelték a figyelmet a háborús katasztrófáról és következményeiről, és információkkal is szolgáltak a német vereség elkerülhetetlenségéről.⁴⁹

Dokumentálták a demokráciák életének vonzerejét, segítettek új attitűdök elsajátításában. Inspiráló történeteket kínáltak az „amerikai úttörőkről”, Alaska felépítéséről, az utolsó évek ezernyi tudományos felfedezéséről, a tudatlanság elleni harcról, dokumentálták, hogy a hősiesség nem egyenlő a háborúval, megjelenítették a polgári erények új modelljeit, segítettek a német büntudat és szégyenérzet elviselésében, a náci, illetve tágabban a háborús mentalitás értelmezésében.

A mozi afféle engedélyezett találkozóhelyként is funkcionált a szétlőtt, lebombázott német városokban. A katonai törvények értelmében ugyanis a mozik azon kevés helyhez tartoztak, ahol a németek számára engedélyezett volt a gyülekezés. A németeken – részben ezért is – valóságos „filméhség” tört ki: 1946-ban a *The New York Times* arról tudósított, hogy a németek hosszú sorokban várják ugyanannak az amerikai filmnek akár a sokadik előadását is. A film volt a megszállás idejének legelső szórakozási formája, a németek a filmen keresztül értették meg leginkább a katonai kormányzat átnevelési politikáját, demokratikus vízióját. A legnépszerűbb amerikai filmek között volt a *The Human Comedy* [Az emberi vígjáték] (1942) egy amerikai nemzeti sajátosságról, a bevándorlásról, az amerikai életforma alapjairól, a multikulturalizmusról. Neve-

---

⁴⁹ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*. i. m. ix–xxx.

lő célzattal mutatták be a *The Town* [A város] című filmet (1944) az indianai Madison városkájáról – bemutatva egy átlagos amerikai kisváros életét, európai gyökereit, európai építészetét, jellegzetesen sokszínű lakosságát. Sokszoros díjnyertes film volt a *Tomorrow – the World!* [Holnap – a világ!] (1944) a náci ifjúság háború utáni átneveléséről – az első a maga műfajában. Hogyan lesz a német ellenségből barát – átneveléssel? A film kísérletet mutatott be a német történelem mélystruktúráinak radikális átalakítására, egy 13 éves fiú példáján át, aki Amerikába került és átalakult, a náci világgal szemben felragyogott az amerikai civilizáció és annak számos értéke.⁵⁰

Az amerikai zónában majdnem minden moziban bemutatták a *Death Mills* [*Todesmühlen*, A halál malmai] (1945) című 22 perces összefoglalót a náci háborús bűnökről és a németek felelősségéről a hitleri népirtásban, a Holokausztban – Leni Riefenstahl *Triumph des Willens* [Az akarat diadala] (1935) című, Hitler Németországát glorifikáló filmjét is megidézve és a Holokausztot azzal szembeállítva. A film leleplező erővel szólt a náci Németországról.⁵¹ Szándéka ellenére a film bemutatása mégis kudarc volt, ellenérzéseket generált a nézőkben, nem járult hozzá a német nép „átneveléséhez”.⁵²

Német filmek is születtek, és érthető módon vígjátékok is: Németország és különösen a fiatal Németország felejteni akart. Egy szellemes bibliai parafrázis, *Der Apfel ist ab* [Bűnbeesés] (1948) a férfi-nő kapcsolatokat állította szórakoztató, allegorikus keretbe; a *Hallo, Fräulein!* [Halló, kisasszony!] (1949) – a német és a németországi amerikai közönséget igyekezett táncos-zenés mulatsággal szórakoztatni – a főszereplő és társforgatókönyvíró, a csinos Margot Hielscher háború utáni, személyes kalandjainak felidézése révén összebékíteni.

⁵⁰ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 40, 44–47, 4–17.

⁵¹ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 42–45, 47–48; David Culbert: *American Film Policy*, i. m. 177–180; a film forgatókönyve uitt 196–199.

⁵² David Culbert: *American Film Policy*, i. m. 179.

A film célja éppen ez az „összebékítés” volt, ahogyan azt a *Der Spiegel* már a film megszületése előtt megjósolta.⁵³

Az amerikai filmek fogadtatása azonban ellentmondásos volt. Egy évad alatt (1945–46) összesen 35 amerikai filmet mutattak be Németországban. A *The New York Times* már egyik cikkének címében is utalt a filmek kétes hatására: *Our Movies Leave Germans Hostile* [Filmjeink ellenségessé teszik a németeket]. „A 35 amerikai film közül, amelyet a háború vége óta németeknek bemutatnak, néhány kivétellel egyik sem tett érdemleges hatást a németek politikai és pszichológiai átnevelésére.” Ellenkezőleg, ezek a filmek „csökkentették Amerika kulturális presztízsét és feltehetően rontották az amerikai film jövődó piaci esélyeit Németországban”.⁵⁴ Ez a helyzet részben az információs bukta-tók, részben a masszív bürokrácia jóvoltából alakult így, vagy látszott ilyennek. A filmprogram a bonyolult felépített katonai adminisztráció kezében volt. A filmek kiválasztásában szerep jutott a Katonai Kormányzat polgári ügyekkel foglalkozó részlegének (*Civil Affairs Division*), amely együttműködött az információ-ellenőrző részleggel (*Information Control Division*) is. A filmeket az 1945-ben létrehozott *Motion Picture Export Association* [Mozgókép-export Szövetség] nevű kartell listájáról kellett kiválasztani, amely exkluzív jogokkal rendelkezett a filmek terjesztésére az amerikaiak által megszállt területeken, számos európai országban. Az amerikai kongresszusnak megmagyarázták, hogy csak olyan filmeket exportálnak, amelyek pozitív színekben tüntetik fel az Egyesült Államokat, anélkül, hogy megbántanák a külföldi közönséget. A megszállt területeken a kiválasztást a Katonai Kormányzat végezte. Az amerikai megszállási övezetben erősen igyekeztek kielégíteni a filméhséget. Egyre több mozi nyílt

⁵³ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 93–98; 114–119, 128–132, 137–141; *Der Spiegel*, 12/1948, 1948. március 20.

⁵⁴ Idézi Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 51.

viszont meg: 1946 februárjában 351, júliusban már 700, 1948-ban pedig több mint 1000 filmszínház működött.⁵⁵

Az amerikai filmeknek mégsem sikerült a németeket meggyőzni arról, hogy mit kell megtanulniuk, és mit kell elfelejteniük. Az amerikai tisztviselők gyakran úgy gondolták, hogy a hollywoodi termékek nem képesek ellátni átnevelő feladatukat. A *Shadow of a Doubt* [A gyanú árnyéka] például, Alfred Hitchcock szofisztikált filmje, amelyet Hollywood egyik legelső európai emigráns filmrendezője készített, amely *Academy Award* jelöléseket kapott, és amelyben A-listás hollywoodi színészek szerepeltek, nem váltotta be a németek átneveléséhez fűzött reményeket, mivel egy rokonszenves gyilkost szerepeltetett, és megmutatta, hogy a látszólagos amerikai egészségesség mögött sötét, gyilkos patológia húzódhat meg. A *Corvette K-225* is minden vetítése alkalmával ellenségeséget váltott ki. Az *Action in the North Atlantic* [Akció az észak-atlanti térségben] (1943) felkeléshez közeli reakciót eredményezett Bremenben. A német tengerészet korábbi katonái tiltakozásból kivonultak, mivel a film egy torpedótalálattól sújtott amerikai kereskedelmi hajó túlélőit ábrázolta, amint a német tengeralattjáró parancsnoka kegyetlenül belelövi őket a tengerbe. Különösen zavaró volt a túlélők szinte patológiusan örömteli megmutatása megölésük előtt.⁵⁶

A Németországban – általában a fő játékfilm után – bemutatott angol-amerikai filmhíradók (*Welt im Film*) tendenciózusnak és elfogultnak bizonyultak, a közönség sokszor elhagyta a mozit a film után, anélkül, hogy megnézte volna a híradót.⁵⁷ A tengelyhatalmak ábrázolását megalázónak és depresszívnek tartották. Jennifer Fay amerikai filmtörténész egy német nézőt idéz, név nélkül, aki így vallott: „Nem szeretem a *Welt im Film*-et, mivel német vagyok.”

---

⁵⁵ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 52, 40.

⁵⁶ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 51, 53–55.

⁵⁷ Roger Smither: *Welt im Film: Anglo-American Newsreel Policy*. In: Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds.): *The Political Re-Education of Germany*, i. m. 151–172, *Welt im Film* leírásokat közöl i. m. 168–172.

A hollywoodi stúdiók mindeközben inkább az ellenséges filmtartalmak minimalizálásán és nem a filmek vonzerejének maximalizálásán fáradoztak.⁵⁸

A ROCKEFELLER ALAPÍTVÁNY MISSZIÓJA

A nagy amerikai filantróp szervezetek közül a Rockefeller Alapítványnak voltak a legrégebbi európai kapcsolatai. Ebből is adódott, hogy a náciizmus idején kivette részét az üldözött európai zsidó értelmiség legjobbjainak mentéséből.⁵⁹ Az alapítvány felügyelőbizottságának képviselőjében a második világháború után, 1946 augusztusában először John D. Rockefeller III és a Cornell Egyetem mezőgazdasági és élettudományi főiskolájának dékánja, William I. Myers utazott Németországba, ahol a Rockefeller Foundation szerepvállalásának lehetőségeit tanulmányozták.⁶⁰

Albert R. Mann és a nácitlanítás amerikai kritikája

Ugyancsak a Rockefeller Alapítvány megbízásából utazott Németországba, 1946–47-ben, Albert R. Mann, aki az alapítvány ternészettudományi részlegének mezőgazdasági igazgatóhelyettese volt. Vizsgálódásait először 1946. szeptember 1-jén, igen kritikus jelentésben összegezte.⁶¹ Később összefoglalást adott a németországi helyzetről, a nácitlanítás lehetőségeiről, alkalmazható módsze-

⁵⁸ Jennifer Fay: *Theaters of Occupation*, i. m. 55–56.

⁵⁹ A Rockefeller Alapítvány szerepéről a háború előtti németországi zsidó vezető értelmiség mentéséről lásd Tibor Frank: *Organized Rescue Operations in Europe and the United States, 1933–1945*. In: Shula Marks, Paul Weindling, and Laura Wintour (eds.): *In Defence of Learning. The Plight, Persecution, and Placement of Academic Refugees, 1933–1980s* (Oxford–New York: Oxford University Press, for The British Academy, 2011), 143–160.

⁶⁰ William H. Schneider: *The Men Who Followed Flexner: Richard Pearce, Alan Gregg, and the Rockefeller Foundation Medical Divisions, 1919–1951*. In: William H. Schneider (ed.): *Rockefeller Philanthropy and Modern Biomedicine. International Initiatives from World War I to the Cold War* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2002), 213.

⁶¹ A. R. Mann, Educational Program for Germany, 1946. szeptember 1. Office of Military Government for Germany (U.S.), for the Zook Educational Mission to Germany under the State Department, 1947. január 3. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA.

reiről, politikájáról és problémáiról. Egy valószínűleg John D. Rockefeller III számára, 1947 nyarán készített Rockefeller alapítványi beszámoló ekként értékelte-értelmezte Albert R. Mann következtetéseit:

„Dr. Mann sok emberrel beszélt a náciitanítás témájáról, és jelentésében is hangsúlyos ez a tárgykör. Beszámolóját olvasva az az ember általános benyomása, hogy az amerikaiak náciitanítása erőszakolt volt, nem volt hatékony, és végzetesnek bizonyult a közmorál és a napi gyakorlat számára. Sajnálatos módon a náciitanítás egész problémája nem válaszolható meg egyszerűen. Németország 1918. évi veresége után a németek nem tettek kísérletet a hivatalnoki kar, illetve a kormányzati szereplők elmozdítására hivatalaiból, s ez azzal a következménnyel járt, hogy amikor a Weimari Köztársaság létrejött, annak volt erőteljes ellenzéke, mégpedig azokból, akik még a monarchiának köszönhették státuszukat, és akik minden elképzelhető módon ellenálltak az új köztársaságnak. Ez igaz volt az iskolarendszerben is, és különösen igaz az egyetemeken. Ezzel szemben a nácik 12 hatalomban töltött évük elején hamar felismerték annak fontosságát, hogy az adminisztratív állásokat mindenütt a saját alárendeltjeikkel töltsék be. Minden közszolgálati alkalmazottnak szüksége volt egy »politikai megbízhatósági« igazolásra. Az eredmény az volt, hogy a kormányzati pozíciók valószínűleg 85%-át azok töltötték be, akiknek a nácik legalábbis nem voltak ellenszenvesek. A maradék 15% azok közül került ki, akik olyanokra hatékonyak voltak, hogy nem lehetett őket nácikkal helyettesíteni, vagy olyanok voltak, akik annyira jelentéktelen posztokat birtokoltak, hogy a nácik szükségtelennek tartották az elcsapásukat. Néhány esetben egy rokonszenvező felettes megvédte a maga embereit.”⁶²

⁶² A. R. Mann: Educational Conditions in Postwar Germany, Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717. Sleepy Hollow, New York, USA. A jelentésről lásd EFD:MPB, 1947. június 20. Memorandum on „Report on Educational Conditions in Postwar Germany by A[lbert] R. Mann,” Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA, 7.

A. R. Mann összevetette a két világháború utáni eljárásokat, és azzal érvelt, hogy veszélyesebb lenne ugyanazt a hibát elkövetni a jelenlegi háború után, mint amelyet az előző után elkövettek.

„Ennek következtében a nácitlanítás egész folyamatát a németországi amerikai Katonai Kormányzat jókorán elindította. Ha Németország valóban demokratikus országgá válna, a náci filozófia exponenseit el kell távolítani és ennek érdekében nácitlanítási törvények és direktívák fogalmazódtak meg. Ezek azon a premisszán alapulnak, hogy a gyakorlati politika hatékonyságának ideiglenes hiánya jobb, mint a náci hatékonysága.

Annak érdekében, hogy a hatalmas számú esetet kezelni lehessen, objektív kritériumok felállítására volt szükség. Az amerikai zóna 18 millió lakosából 5 millió már átesett a nácitlanítás folyamatán. Hogy hibák is történtek, tagadhatatlan. Semmiféle objektív kritérium nem tudja számba venni a kivételes eseteket. Az alternatíva viszont az volt, hogy minden egyes embert személyes alapon próbáljunk meg megvizsgálni. Ez számos oknál fogva lehetetlen volt. Először is az adminisztratív procedúra olyan hosszú időt vett volna időbe, hogy ehhez a németországi Katonai Kormányzat egész jelenlegi személyzeténél kétszer vagy háromszor nagyobb létszámú beosztottra lett volna szükség. (Meg kell jegyezni, hogy az Egyesült Államok jelenleg 5000 embert foglalkoztat a Katonai Kormányzatban, míg a britek 25 ezret.) Ezen kívül az egyéni kezelés megkívánta volna, hogy szavahihető bíróságokat tudjunk felállítani németekből a megszállás korai fázisaiban. Ez teljesen lehetetlen volt.”

A. R. Mann beszámolt a nácitlanítási eljárás hibáiról, túlkapasáiról is.

„A ténylegesen követett terv objektív és szubjektív módszereket kombinált. A nácitlanítás első lépései között volt az azóta híres-hírhedté vált

16. Amerikai tisztelgés amerikai lobogóval, 1945

kérdőíves felmérés.⁶³ Később a náciatlanítást átadták a németeknek, ekkortól német ítélszékek tekintették át a minden egyes egyénre vonatkozó bizonyítékokat. Az eredmény bizonyos mérvű konfúzió volt, számos újratárgyalás, sok visszajára fordított döntés. A német bíróságok egészében erősen hajlottak az enyhe megítélés felé, és – mint mondják – valójában ezeknek a bíróságoknak a személyzete jó néhány náci is magában foglalt. Ezen túlmenően amerikai részről is mutatkozott némi hiány a megértésben, szándékosan vagy sem, olyanok részéről, akiknek szerep jutott

---

⁶³ Vö. Ernst von Salomon: *Der Fragebogen*, i. m.

a nácitlanításban. Amerikaiak számára nehéz lemondani a hatékonyság jelszaváról, s így számos [„hatékony”] ember az utasítások ellenére megtarthatta hivatalát, noha náci kapcsolatai voltak. Viszont minél tovább maradtak [hivatalban], annál nehezebb volt elmozdítani őket.

Számos esetben előfordult, hogy az amerikai katonatisztek bizonyos esetekben túlzottan merevnek mutatkoztak és még indokolt esetben sem tűrtek kivételt. Például 1943-ban [Kurt] Huber [1893–1943] müncheni egyetemi tanárt az ún. diáklázadással kapcsolatban kivégezték. Özvegye és két gyermeke maradt. Huber professzor nővére egy leányiskola igazgatója volt, és anyagi támogatást adott a bátyja özvegyének és gyerekeinek. Ezt követően tudomására hozták, hogy be kell lépnie a [náci] pártba és hogy a német leányifjúsági szervezet vezetését is vállalnia kell. Ezt megtette, azzal az érzéssel, hogy névlegesen benne lehet e szervezetekben és így megakadályozhatja, hogy náci befolyás érvényesüljön iskoláiban, ami bekövetkezett volna az ő elmozdításával, ha a helyébe egy fanatikus nácit ültettek volna. Ezen túl, folytatni akarta a munkáját a maga pozíciójában, hogy támogathassa Dr. Huber özvegyét és gyermekeit. Ám a nácitlanítási eljárások értelmében ezen körülmények ellenére sem kapott tanítási engedélyt.

Kétségtávol sok ilyenfajta eset volt, de néhány, általam személyesen ismert esetben tudom, hogy a határozatot később megfordították, és az illető megtarthatta pozícióját.

A nácitlanítás egy másik aspektusa kevesebb figyelmet kapott. Volt sok olyan ember, akiket nem érintett a nácitlanítási eljárás, akik annak idején azért utasítottak vissza mindennemű náci kapcsolatot, mert nem tekintették a náciakat eléggé konzervatívnak. A német egyetemek számos mai professzora nem működött együtt a nációkkal, de számos vonatkozásban még inkább képviselték az ultranacionalizmust és a militarizmust. Sajná-

latos, hogy az eljárások ilyen sok időt vettek időbe, de egy ilyen volumenű és fontosságú probléma esetén elháríthatatlan, hogy az eljárás lassú legyen, hogy mód legyen megváltoztatni a döntéseket és megtalálni azokat az eseteket, ahol téves ítélet, lassú ügykezelés vagy még rosszabb okok ezt szükségessé teszik.

Az én érzésem az, hogy a tantestületek összetételét a német oktatási rendszer minden szintjén a legnagyobb óvatossággal kell vizsgálni, különösen egy demokratikus nevelési rendszer kialakítására tett új próbálkozások kezdeti fázisaiban. A totalitárius gondolkodású professzorok vagy iskolai tanárok ellenállása ugyanolyan hatékonyan megakadályozhatja a demokratikus fejlődést, mint a nácik akciói. Amíg a német nevelési rendszer számára nem lehet biztosítani egy jól képzett, demokratikusan gondolkodó oktatói magot, minden eltérő módon gondolkodó tényleges veszélyt jelent.”⁶⁴

A. R. Mann jelentése révén a Rockefeller Alapítvány hozzájárult az ún. Zook-bizottság munkájához is. George F. Zook, aki az *American Council on Education*, az Amerikai Oktatásügyi Tanács elnöke volt, az amerikai külügyminisztérium megbízásából oktatásügyi küldöttséget vezetett Németországba (*Zook Educational Mission to Germany*). Bizottságának jelentését ma is az amerikai felsőoktatás történetének legbefolyásosabb dokumentumai között tartják számon.⁶⁵ Mann kontribúciója a Zook-jelentéshez a pszichológiai hadviselésről szólt, és a következőképpen foglalta össze véleményét a németek „átneveléséről”, 1946. szeptember 1-jén:

⁶⁴ Idézetek: Memorandum on “Report on Educational Conditions in Postwar Germany by A[lbert] R. Mann”, 1947. június 20. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA, 7–9.

⁶⁵ Presidential Commission on Higher Education, Harry S. Truman, 1946. július, Higher Education for Democracy, 1947–48, Vols. I–VI. Vö. A. R. Mann feljegyzése, 1947. január 3. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA, 7–9.

„Mi most [...] megszálljuk Németországot, hogy előmozdítsuk népének átnevelését demokratikus irányban. Bár elméletileg megengedjük a németeknek, hogy átneveljék magukat, és magukra vegyék ennek felelősségét, megkívánjuk tőlük, hogy demokratikusak legyenek. E tekintetben nincs választás a német nép számára. Vannak persze nagy csoportok Németországban, amelyek kívánják a jelenlétünket, bár semmilyen megszálló erőt nem látnak szívesen. Ezek a demokratikus elemek őszintén kívánják együttműködésünket, egyelőre védelem gyanánt, mindaddig, amíg a demokrácia lehetőséget kap, hogy erős gyökereket eressen. Kívánják a tanácsainkat és aktív segítségünket is országuk demokratizálásához. Segítségünkkel, ha azt gyorsan és hatékonyan adjuk, a demokrácia virágozni fog a következő nemzedékben, feltéve, hogy a gazdasági és politikai helyzet úgy alakul, hogy politikai és kulturális kezdeményezéseket bátorít. Jelenlétünk egyetlen igazolása, hogy jobbra törekszünk és növekvő nemzetközi jóindulatra és megértésre számítunk.”

A. R. Mann ebben a jelentésben is igen kritikus hangot ütött meg a német nép „átnevelésének” kilátásaira vonatkozóan.

„[...] A németek átnevelése hosszú ideig fog tartani, még kedvező körülmények között is. Magazinok és újságok riporterei, egy-két kivétellel, bolond módra rohangálnak Németország-szerte, hogy történeteket szerzenek, és az eredmény általában az, hogy a fejlécek azt az üzenetet kiabálják: »Németország átnevelése kudarc«. Nehéz elhinni, hogy bármely gondolkodó ember bármely országtól elvárhatná, hogy tizenöt hónap alatt átneveljék, s különösen, hogy ezt egy megszálló ellenség tegye. Ugyan ezek a szerzők azt kívánják, hogy az iskolákat nácitlanítsák, s amikor a tanárok 75%-át elbocsátják, elvárják, hogy teljes tanári karral rendelkező, hatékony iskolák lépjenek működésbe. Egy jó tanárt nem lehet egy év alatt kiképezni. Az átlagembernek a leghalványabb fogalma sincs arról,

hogy milyen problémák és nehézségek járnak azoknak a gondolatoknak és viselkedési formáknak a megváltoztatásával, amelyeket sok évtized alatt építettek fel.

[...] A nevelés egész szellemét meg kell változtatni, ha nem akarjuk, hogy a múlt hibái Németországban megismétlődjenek. A tudás önmagában nem biztosítéka a jó magatartásnak és a helyes viselkedésnek. Egy idegen nyelv megértése nem garanciája a nemzetközi jóakaratnak. Németország és Japán valamennyi nemzet közül a leginkább írástudó volt, de ez a tény önmagában nem vezetett boldogsághoz saját országukban vagy társországaikban. A nevelés újjáépítése a világ minden országában a szellemi magatartás új sztenderdjeit kívánja meg, amelyek elismerik más népek és más nemzetek jogait és a mi felelősségünket más népek iránt.”⁶⁶

Robert J. Havighurst: *Report on Germany*

A Rockefeller Alapítvány képviselőjében Albert R. Mann követően Robert J. Havighurst mérte fel a németországi tudomány és oktatás helyzetét, és *Report on Germany* címmel rendkívül érdekes és fontos gépírási jelentést állított össze 1947. évi németországi tanulmányútjáról.⁶⁷ Ehhez a munkához csatolta igen

---

⁶⁶ A. R. Mann, Educational Program for Germany, 1946. szeptember 1. Office of Military Government for Germany (U.S.), for the Zook Educational Mission to Germany under the State Department, 1947. január 3. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, New York, USA.

⁶⁷ Robert J. Havighurst: Report on Germany. The Rockefeller Foundation, New York City. Confidential. November 1947. Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 3, Folder 17 and 18, valamint RG 1.2, Series 700, Box 11, Folder 96, Sleepy Hollow, New York, USA. Havighurst jelentése kéziratban maradt, de azonos címmel már 1947-ben megjelent egy könyv Lewis H. Brown tollából (New York: Farrar, Straus and Company, 1947). Szerzőjét Lucius D. Clay tábornok kérte fel a jelentés elkészítésére, és a részben Németországban készült könyv részletes ajánlásokat tartalmazott a háború utáni Németország újjáépítésére vonatkozóan. A jelentés többek között a Marshall-terv alapjául is szolgált. A megkérdezett személyiségek között volt George C. Marshall, Dwight D. Eisenhower, Joseph T. McNarney és John H. Hilldring tábornok, James F. Byrnes és John Foster Dulles akkori és későbbi külügyminiszter, Herbert Hoover exelnök, Sinclair Weeks exszénátor és sokan mások.

nagyszámú interjúinak összefoglalásait, 316 oldalon, amelyeket 1947. szeptember-október-novemberében készített.⁶⁸ E forrásmunkát 1948 elején több száz példányban körözték a Rockefeller Alapítvány egykorú vezetői és munkatársai, illetve (főleg) amerikai tudományos intézmények és egyetemek vezetői között, így az jelentős hatást gyakorolt az Egyesült Államok németországi tudomány- és iskolapolitikájára a hidegháború hajnalán.⁶⁹

Robert J. Havighurst a Harvard Egyetemen végezte posztdoktori tanulmányait, és több dolgozatot közölt fizikai és kémiai szakfolyóiratokban az atom szerkezetéről, az 1920-as évek közepén. Néhány évvel később pályamódosítást hajtott végre, és a kísérleti pedagógiával kezdett foglalkozni, 1928-tól. A University of Wisconsin–Madison tanársegéde, majd a Chicagói Egyetem pedagógiaprofesszora lett. Az öregedést tanulmányozta, de érdeklődése egyre inkább kiterjedt a nevelésügy nemzetközi és összehasonlító aspektusaira is. Számos könyvet írt, többek között az elismertté vált *Human Development and Education* [Az emberi fejlődés és a nevelés].⁷⁰ A nemzetközi felnőttoktatás, a folyamatos képzés ismert és megbecsült alakja lett.

Robert J. Havighurst interjúi a második világháború utáni németországi tudományos élet és az iskolai helyzet lényegében máig ismeretlen, rendkívül érdekes és tartalmas forrásai. A következőkben a Havighurst-interjúk válogatott szövegei alapján vázolom az 1947. őszi németországi társadalmi-politikai helyzetet, kiemelve a náciitanítás folyamatára és formáira vonatkozó kommentárokat.

⁶⁸ Robert J. Havighurst: *Diary and Interviews on Germany, August–November 1947*, RG 1.1, Series 717, Box 3, Folder 19, Sleepy Hollow, New York, USA.

⁶⁹ Robert J. Havighurst: *Postwar Survey, Distribution of Havighurst Report on Germany, 1947–1948, 1950*. RG 1.1, Series 717, Box 3, Folder 16, Sleepy Hollow, New York, USA. – Az eddig publikálatlan jelentés és interjúk kiadásán a Rockefeller Archive Center engedélyével dolgozom.

⁷⁰ Robert J. Havighurst: *Human Development and Education* (New York: McKay, 1953). Havighurst szakmai munkásságáról lásd bővebben az *Education Encyclopediát*: Robert J. Havighurst (1900–1991). StateUniversity.com; <http://education.stateuniversity.com/pages/2032/Havighurst-Robert-J-1900-1991.html>.

Iskolai reformok

Releváns tapasztalatokra tett szert az amerikai látogató a Berlini Nyilvános Iskolákban, ahol Willy Mann szakképzési igazgatóval beszélgetett. Az igazgató a német jelen értelmezésére, a demokrácia oktatására tette a hangsúlyt.

„A szakiskolákban töltött két napon a diákok két óra társadalomtudományt is tanulnak, amelyet a németek *Gegenwartskunde*-nak, azaz jelenismeretnek neveznek. Ezt mint egy gyakorlati történelemórát szervezik meg, amelyet válogatott szakiskolai tanárok tanítanak. Ez a tárgy a jelen problémáival és a jelen eseményeivel foglalkozik, és azon van, hogy annak történelmi okait körülbelül 1800-ig vezesse vissza. E kurzusnak még nincsenek tankönyvei. Jócskán használnak újságokat. Az egyetem pedagógiai fakultása annak érdekében tanít *Gegenwartskunde* kurzusokat, hogy a tanárokat felkészítse az újfajta tanításra. [Willy] Mann a demokrácia oktatása szempontjából nagyon fontosnak tekinti ezt a kurzust.”

Havighurst a németországi helyzet jellemzésekor idézte az új iskolai gyakorlat kritikusaikat is, akik szerint „az egyetem más fakultásain működő oktatók bírálják ezt a kurzust, mivel benne a kommunista eszmék bevezetésének eszközét látják, vagy csak egyszerűen a felszínes társadalomkutatás zagyva összevisszaságát. Ez a kurzus jószerivel ugyanolyan kritikákat kap, mint amilyeneket a junior középiskolák (*junior high school*, nálunk nagyjából az általános iskolai felsőtagozat) társadalomkutató kurzusai az Egyesült Államokban. Ami a tanárokat illeti, nincsenek kevesen. A berlini tanároknak csupán 20%-át küldték el náci kapcsolataik vagy tevékenységük miatt. Most négy vagy ötszáz fiatal képeznek ki a *Berufsschule*-ban (szakiskolában) végzendő oktatómunkára. [...]

[Willy] Mann 1933-ban veszítette el *Berufsschule*-tanári állását náciellenes attitűdje miatt, és magánórát adásából élt a háború végéig. Akkor visszatért a berlini iskolákba és hamarosan felelős pozíciót kapott. Mint mondta,

nehéz volt Németországban élni, már csak a gazdasági helyzet miatt is. 10 éves gyereke két évig nem látott tejet. Mostanában ez a fiú két hetet töltött vidéken és öt fontot (két-és-fél kg) hízott. Amikor jövőképéről kérdeztem, Mann azt mondta, hogy a jövő nagyon ködös az ő számára. »Azt remélem, hogy a köd felszáll, és mi messzebbre láthatunk majd« – mondta optimistán Havighurstnek.⁷¹

Hamburgi iskolavezetők is az iskolareformok kilátásairól beszéltek Havighurstnek. Walther Merck úgy gondolta, hogy „addig nem lesz valódi iskolai reform, ameddig nem jön egy szellemi (*geistliche*) reform, amely nagyjából új tanárok képzése és munkába állása révén következik majd be. M[erck] aggódik, hogy az eljövendő iskolareform politikai reform lesz, amelyet az SPD [*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, Németországi Szociáldemokrata Párt] szít, és nem pedagógiai reform, amelyet a pedagógusok szeretnének. Máris volt egy reform: most az angol az első idegen nyelv, amelyet az elemi iskolában éppúgy előírnak, mint a gimnáziumban. A latin többé már nem az első idegen nyelv.

Merck szerint a középosztály Németországban proletarizálódik, meszemenő társadalmi következményekkel. Ez a jelenlegi gazdasági helyzet miatt alakul így, amely jobban sújtja a viszonylag fix jövedelmű középosztályt, mint a munkásosztályt.”⁷²

A Rockefeller Alapítvány kiküldötte 1947 szeptemberében ellátogatott egy hannoveri fiúintézetbe, a *Stephan-Stift*-be is. Itt figyelt fel a Németországon belüli migráció jeleire. „A fiúk között vannak [...] fiatal vándorlók, ebben a kategóriában vannak olyanok, akik valójában a szovjet zónából menekültek.

---

⁷¹ Beszélgetés Willy Mann-nal, Berlin, 1947. szeptember 4. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 10–11.

⁷² Beszélgetés Walther Merckkel, Hamburg, 1947. szeptember 15. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 54.

17. Új német tanterem, amerikai mintára, Jugenheim mellett

A fiúk [...] csendben dolgoztak, ugyanolyan apatikus arckifejezéssel, amelyet Németországban mindenhol megfigyeltem. A fiúknak mintegy a fele érkezett a szovjet zónából – főként a lipcei és a berlini régióból. Sokan azt mondták, hogy hamarosan kényszermunkára küldték volna őket bányákba, mások egyszerűen azt, hogy nagyon keményen kellett dolgozniuk, és megszöktek.”⁷³

⁷³ Látogatás a Stephan-Stiftben, Hannover, 1947. szeptember. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 5.

A tudományos kutatás helyzete

Az iskolai helyzet feltérképezése mellett Havighurstöt mint a Rockefeller Alapítvány képviselőjét elsősorban a német tudományos élet átalakulása, perspektívái, az amerikai és általában a nagyhatalmi befolyás, a szovjet, az amerikai és a brit tudományirányítás mértéke és iránya érdekelte. Elsőrangú tudományos szakemberek, tudósok és tudományos szervezők sorával beszélgetett, jegyzetei nyomban az interjúk után készültek, pontosan rögzítik friss benyomásait, őszinték és lényeglátók.

A fizikai Nobel-díjas (1932) Werner Heisenberggel (1901–1976) folytatott, göttingeni beszélgetése során elsősorban a német fizika jövőjére került a hangsúly.

„Werner Heisenberg a Max Planck Institut für Physik vezetője, amely a göttingeni *Allgemeine Versuchsanstalt* [Általános Kísérleti Intézet] része.

Heisenberg középkorúnak néz ki (46 éves). Kevés nyoma van annak a fiús modornak, amire 1929-ből, amerikai látogatásakor emlékeztem. Visszafogottan viselkedett, de nem ellenségesen. Lassan és megfontoltan beszélt. Gondosan öltözködött. Megkérdeztem az Intézet jövőbeli terveiről. Mint mondta, nincs rá kilátás, hogy Németország nagyméretű és költséges felszerelést kapjon, ez az Egyesült Államokra marad. A fontos fizikai problémákat kétféleképpen lehet megközelíteni – olyan felszereléssel, amely képes az atom szétzúzására, vagy a kozmikus sugárzás tanulmányozása révén. A probléma maga azoknak a törvényeknek a megismerése, amelyek az anyag elemi részecskéit szabályozzák. Heisenberg úgy gondolja, hogy a kozmikus sugárzás tanulmányozása a következő néhány évben ugyanolyan hasznos lehet, mint a nukleáris folyamatok ciklotronnal vagy más eszközzel való vizsgálata. Ezért ő és csapata ebben az irányban fog haladni, miközben felnevelik fizikusok egy fiatalabb nemzedékét,

akik készek lesznek a költséges berendezések használatára, ha majd azok a rendelkezésükre állnak. Természetesen lehetséges és kívánatos lesz az elméleti problémákkal való foglalkozás is. Ő maga és [Carl Friedrich] von Weizsäcker és [Max] von Laue ezen dolgozik most.

Heisenberg azzal számol, hogy az Intézet jó, fiatal PhD-végzetteket fog odavonzani a közvetlenül előttük álló években. [...] Utána megkérdeztem, hogy mit gondol a fizikai tudományok jövőjéről Németországban. Válasza szerint a közvetlen közeli jövőben ezt a munkát csak szerény szinten lehet majd folytatni, már ami a felszerelés problémáját illeti. A kutatás jövője Németországban alapjában az ország gazdasági fejlődésén múlik. Gazdasági fejlődés nélkül nem lesz kutatás.”

A Nobel-díjas tudós kétféle nemzetközi politikai változás lehetőségét látta, amelyek mindegyike másként befolyásolhatta munkáját:

- „1. Nyugat-Európa országai egyfajta Európai Egyesült Államokat fognak létrehozni, olyan szoros szálakkal, amelyek közelebbiek, mint az ENSZ-hez fűződő kapcsolataik
2. Az ENSZ megerősödik és Nyugat-Európa országai egy erős ENSZ kormányba kapcsolódnak be.

Akármelyik is valósul meg a két lehetőség közül, Németországban a tudományos kutatás virágozni fog, de a kutatás természete attól függ majd, hogy [a két lehetőség közül] melyik úton fognak járni.

Heisenberg elmondta, hogy szívesen látna fiatal külföldi tudósokat, de az életkörülmények e pillanatban olyanok, hogy lehetetlen reménykedni a jövőtelükben. Nem csupán a német étel minősége, de a téli fűtés hiánya is elbátortalanította minden külföldit. Göttingenben semmilyen fűtés sincs

a német diákok szobáiban.⁷⁴ Ő maga igyekszik egy meleg helyet találni a kutatáshoz és a könyvtárban vagy a laboratóriumban dolgozik.”

Ronald G. J. Fraser, a németországi brit ellenőrző bizottság kutatási szekciójának tudományos tanácsadója mindvégig jelen volt a Heisenberggel folytatott beszélgetésen. Fraser úgy gondolta, hogy amire Heisenbergnek tényleg szüksége lenne, az hat hónap az Egyesült Államokban vagy Angliában, hogy megismerje a friss eredményeket, és előadásokat tartson a kozmikus sugárzásról és más olyan témákról, amelyeken dolgozik. „H[eisenberg] csendben helyeselt [...] és megemlítette, hogy a[z amerikai] Brown Universitytől meghívást kapott, és megkérdezte Frasert, hogy mi a helyzet ezzel. Fraser homályos választ adott. [...] Később Fraser [nekem] elmondta, hogy hivatala semmit sem csinált ebben az ügyben, jelezve, hogy a Brown Egyetemet nem tekinti első osztályú helynek Heisenberg számára. Fraser magatartása ez ügyben rejtélyes volt számomra. Azon volt, hogy Heisenberg el tudjon menni Németországból egy időre, de eközben semmit sem csinált az egyetlen olyan lehetőség realizálásáért, amely [ténylegesen] befutott. [...] Azt mondta, hogy a brit Külügyminisztériumnak jóvá kellene hagynia Heisenberg útját.”⁷⁵

Érdekes megjegyzéseket közöl Havighurst a brit zóna kutatási helyzetéről 1947 szeptemberében.

„The *Research Control Section of the British Control Commission for Germany*-nek [a németországi brit ellenőrzési bizottság kutatásellenőrzési részlegének] az a feladata, hogy keresztülvigye a 25-ös törvényt, amely meghatározza azokat a kutatási területeket, amelyeket a németeknek sza-

⁷⁴ Jellemző, hogy a megfelelő étkezés biztosítását igényelte az akadémiai támogatás alapfeltételként Robert Hutchins, a Chicagói Egyetem akkori elnöke is 1947. június 23-án. James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 269.

⁷⁵ Beszélgetés Werner Heisenberg professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 20. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m. 79–82.

bad, illetve tilos művelniük. Minden németnek, aki kutatást kíván folytatni, akár magánemberként, akár egyetemi tanárként, akár az iparban, engedélyt kell szereznie, amely leírja a kutatási projektjét. A *Research Control Office* kivizsgálja [a kérést] és eldönti, hogy kiadja-e az engedélyt. A britek arra kéri a németeket, hogy ezt a törvényt az F. U. S.-en (*Forschungs Ueberwachungs Stelle*, Kutatásfelügyeleti Hivatal) keresztül fogyanatosítsa. Ez a csoport, amelyet az állami kormány nevez ki, az ipari élet, a nyilvános szolgáltatások és az egyetemek kutatóiból áll. Az F. U. S. maga választja saját elnökét, és a Gazdasági Minisztérium nevezi ki végrehajtó titkárárt, aki az F. U. S. rutin munkáját irányítja. [...] Az F. U. S.-en belül érdekütközés van azok között, akik az alapkutatást, illetve az alkalmazott kutatást akarnák bátorítani. Ennek a versengésnek gyakorlati jelentősége is van, mivel az F. U. S.-nek prioritásokat kell megjelölnie felszerelés és ellátmány tekintetében, és lehetséges, hogy az F. U. S.-nek a jövőben pénz is rendelkezésére áll majd, hogy kutatási támogatást nyújthasson.”⁷⁶

Havighurst Berlinben és más nagyvárosokban ismételten találkozott a szovjet–amerikai, illetve a szovjet–nyugati feszültségtérben elhelyezkedő Németország sorsát mérlegelő, jövőjét latolgató vélekedésekkel. Németországi élményei közül éppen ezt a problémát: a nagyhatalmi erőterben megosztott országot érő tudománypolitikai hatások és ellenhatások konfliktusát emeli ki leggyakrabban és a legkülönbélebb kontextusokban.

Amerikai professzorok berlini látogatása is szerepelt a tervekben, de ez paradox módon éppen az amerikai katonai vezetés részéről ütközött nem kevés nehézségbe, még 1947-ben is. Havighurst ez ügyben George McKibbinnel, az OMGUS [*Office of Military Government, US*, az amerikai Katonai Kormányzat] belügyi részlegének vezetőjével tanácskozott.

---

⁷⁶ Beszélgetés a brit zóna kutatási helyzetéről, 1947. szeptember. Havighurst: Report on Germany – Interviews, i. m. 4.

„Mr. McKibbin ügyvéd Chicagóból, jól ismert és megbecsült republikánus, polgármesterjelölt 1943-ban. Jelenlegi berlini pozíciója csupán néhány hónapos, [Dwight P.] Griswold volt nebraskai kormányzót követte, amikor ez utóbbi Görögországba ment, hogy főnöke legyen az ottani *American Relief Mission*-nek (Amerikai Segélyszervezetnek). [...]

Miután tárgyaltunk [Lucius D.] Clay tábornokkal, az amerikai zóna katonai parancsnokával [és a németország amerikai hadsereg főparancsnokával] Mr. McKibbin elmondta nekem: azért igyekszik megoldozni a tábornokot, hogy az támogassa amerikai professzorok három hónapos vagy hosszabb [németországi] fogadását az [amerikai] Katonai Kormányzat Biztosságán. Azaz ha ezek az emberek Németországba jönnek, hogy egy német egyetemen dolgozzanak, akkor kapják meg azt a kivételes státuszt, hogy amerikai élelmezéshez jussanak az Amerikai Biztosság révén, legalább három hónapon át vagy tovább is, és hogy részesüljenek más, a katonákat megillető kedvezményekben (azaz katonai jegyeket kapjanak). Ez ütközőpont volt a tábornok és mindazok között, akik amerikai személyzet alkalmazását szorgalmazták német egyetemeken. Tudom, hogy Richard McKeon, a chicagói egyetem dékánja tárgyalt erről a problémáról Clay tábornokkal, egy olyan projekttel összefüggésben, amely szerint néhány chicagói oktatót elküldenének egy német egyetemre.”⁷⁷

Lucius D. Clay tábornok (1897–1978) közvetlenül Havighurstnek és rajta keresztül a Rockefeller Alapítványnak is óvatosan nyilatkozott az amerikai–német egyetemi kapcsolatok kérdéséről. A tábornok „szólt Mr. [A. R.] Mannal folytatott megbeszéléséről és három lehetőséget vetett fel a [Rockefeller] Alapítvány számára az oktatásügy területén. (1) A laboratóriumok újjáépítése. Szükség van olyan anyagokra, amelyeket idegen valutáért kell megvásárolni,

⁷⁷ Beszélgetés George McKibbinnel (OMGUS), Berlin, 1947. szeptember 4. Havighurst: *Report on Germany – Interviews*, i. m. 13.

az épületfától a kvarc prizmaig. Rengeteg téglá és cement van viszont Németországban. (2) Juttassanak könyveket és folyóiratokat az egyetemeknek, különösen az alkotmányjog, az államtan területein, és általában a politikai demokráciával összefüggő területeken. (3) Hozzanak létre diák- és tanárcserét. A diákok és egyetemi oktatók kiutazása Németországból megkezdődött, de szükség van az utazási költségek biztosítására. A Németországba történő beutazást késleltetni kell egy évig, ameddig a német életszínvonal eléggé megjavul ahhoz, hogy az amerikaiaknak könnyebb legyen megélni a német gazdaságból. [...]

[A tábornok] reakciói mindig gyorsak és pozitívak voltak. Talán túlságosan is pozitívak. Az volt a benyomásom, hogy ő mindig sietett a helyzet tisztázása érdekében, nem kívánva azt függőben tartani, és ezért túlságosan is gyors elhatározásokra jutott, amelyek azután politikai hittételként hangzottak el, hiszen senki sem volt abban a helyzetben, hogy érveljen ellenük. Ugyanakkor nem volt olyan benyomásom, hogy ne vál-

18. Német diákok elutazása Amerikába, 1949

toztatná meg [tárgyalási] pozícióit, ha a bizonyítékok egy ilyen változtatás szükségét igényelték.”⁷⁸

Havighurst berlini látogatása elején Dr. Fritz Karsen (1885–1951) otthonában vacsorázott. Karsen az amerikai katonai kormányzóság felsőoktatási és tanárképzési ügyekért felelős főnöke volt, szava komoly súllyal esett latba a németországi amerikai politika irányítóinál. A beszélgetés az egykorú berlini élet politikai-pszichológiai nehézségei körül forgott. „Oroszországgal szemben nem volt gyilkos indulatú” – jegyezte fel Havighurst, de – „azt mondta, hogy Nagy-Britannia és az Egyesült Államok számára alapvető, hogy újjáépítsék Nyugat-Európát. Amerikának vezető szerepet kell vállalnia, és hozzátette: mindkét ország lassú és hozzá ostoba is volt, hogy meglássa és elvállalja a felelősséget. A másik oldalon az oroszok a legtehetségesebb embereiket küldték az orosz zónába, mialatt az amerikai és brit képviselők nagyjából másodosztályúak voltak. Robert Murphy, Clay [tábornok] politikai tanácsadója és maga Clay tábornok sem támogatta a mérsékelt politikai vezetőket Berlinben. A berlini ember élete frusztráló és nehéz az amerikai vagy a brit szektorban, ha magát az oroszellenes ügynek szentelte, mivel Amerika és Nagy-Britannia nem támogatja a németeket, akik az ő oldalukon dolgoznak. [...] [Erich] Leist [a porosz kultuszminisztérium tudományos kutatásokért felelős vezetője] a végefelé csak annyit mondott, hogy az élet Berlinben csupa pszichológiai nehézség és sok kis gyakorlati probléma, amelyek elbátortalanítják azokat a németeket, akik megpróbálnak az amerikaiakkal és az angolokkal együtt dolgozni”.⁷⁹

Az egyetemi témájú beszélgetések közül több is nyílt vagy bújtatott Amerika-ellenességet tükrözött. Otto Heinrich Warburg biokémikus professzor

---

⁷⁸ Beszélgetés Lucius D. Clay tábornokkal, Berlin, 1947. szeptember 5. Havighurst: Report on Germany – Interviews, i. m. 15–16.

⁷⁹ Beszélgetés Dr. Fritz Karsennel, Berlin, 1947. szeptember 5. Havighurst: Report on Germany – Interviews, i. m. 17–19.

(1883–1970) panaszai jellemezték a németországi tudományos élet fonákságait, és ismét szembeállították az amerikai és a szovjet magatartást, ezúttal is a szovjetek javára. Az orvostudományi Nobel-díjas (1931) tudós (akit paradox módon Göring hipochondriája mentett meg a zsidóként reá váró sorstól) Berlin-Dahlemben beszélgetett kutatásainak helyzetéről a Rockefeller Alapítvány kiküldöttjével.

„»Az oroszok elvitték a könyveimet«, panaszkolta, »az amerikaiak meg elvették az épületemet.⁸⁰ Két éve nem volt módom kísérletek végzésére. Kertész lettem«, mondta s kissé elmosolyodott. [...] Nem tud semmi újat írni, amíg nem tud kísérletezni. Hogy újra kezdhesse, szüksége van egy épületre. Megkérdezte, hogy a Rockefeller Alapítvány nem tudná-e segíteni abban, hogy visszakapja régi épületét, amelyet most az amerikai hadsereg foglal el. Azt válaszoltam, hogy semmit sem tehetünk ez ügyben.

Megkérdeztem Warburgot, hogy mit gondol a kutatás jövőjéről a berlini körzetben, és mint mondta, bizonytalan volt. Ajánlatokat kap az oroszoktól, amelyek érdeklik. Úgy gondolja, hogy vonzóvá próbálják tenni a feltételeket a tudósok számára. Említette [Hans] Nachtsheim esetét, aki az orosz zónába, a buchi intézetbe megy. W[arburg] azt hallotta, hogy Buchban 700 kutya áll a kutatás rendelkezésére. Mint mondja, ha az oroszok úgy gondolják, hogy az állatokkal történő kísérletezés szükséges, rendelkezésre bocsátják az állatokat és etetik őket. De az amerikaiak igazságtalannak tartják az állatok etetését akkor, amikor még nagy embertömegek éheznek.”⁸¹

⁸⁰ Az 1930–31-ben épült *Kaiser-Wilhelm-Institut für Zellphysiologie*-ről van szó, amely ma Otto-Warburg-Haus néven a Max-Planck-Gesellschaft levéltára Berlin-Dahlemben, a Boltzmannstraße 14. sz. alatt.

⁸¹ Beszélgetés Otto Warburg professzorral, Berlin-Dahlem, 1947. szeptember 9. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 38–39.

A németországi fejlődés kulcsát szinte minden mértékadó személyiség az amerikai–szovjet viszony alakulásában látta. E kérdéshez szólt hozzá a hamburgi Otto Borgner szenátor, korábban az SPD [*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*], majd a náci párt tagja, ekkor újra az SPD színeiben a hamburgi *Verwaltungsrat* gazdasági felelőse. „A valóságban közelebb vagyunk Amerikához, mint az orosz zónához” – mondotta. Borgner világos szavakkal artikulálta a felelősségvállalás erkölcsi problémáját. Kimondta: „mindannyian osztozunk a felelősségben”.

Borgner a továbbiakban a németek szemszögéből igyekezett megvilágítani a németországi tudományos élet problémáit.

„A Bizonytalanság van a tekintetben, hogy mit lehet várni a német kormányzattól. A természettudósok, különösen, ha iparvállalatok számára dolgoznak, nem akarják elárulni valamennyi mesterségbeli titkukat a kormánytisztviselőknek. Következésképpen némileg bizalmatlanok, ha hozzászias és részletes jelentéseket kérnek tőlük terveikről és eredményeikről. A »*Forschungs Überwachungs Stelle*« [Kutatásfelügyeleti Hivatal] elnevezésnek túlságosan állami ellenőrzés-mellékíze van. A náci időkre emlékeztet. Borgner szerint nagyon szerencsétlen névválasztás volt.

B [Borgner] úgy látja, hogy a német természettudósok között van egy bizonyos ellenségesség és agresszió, főként mivel bizonytalanok, hogy vajon kapnak-e kutatási anyagot és pénzbeli támogatást. Így azután nehéz számukra az együttműködés.

C [...] B[orgner] elmondotta, »[b]ennünket németeket újból úgy kell kezelni, mint valódi emberi lényeket. Tudjuk, hogy szörnyű dolgok történtek a koncentrációs táborokban és tudjuk, hogy mindannyian osztozunk a felelősségben ezekért a dolgokért, de újra el kell fogadni bennünket. Szükségünk van a külföldi tudósokkal való kapcsolatra, hogy tudást és ösz-

tönzést kapjunk tőlük. Erkölcsei támogatásuk fontosabb, mint pénzügyi segítségük. Ha néhány kollégánk New Yorkból és Londonból meglátogatna bennünket, s ha néhány természettudósunk cserébe meglátogathatná őket, az kitűnő lenne.»⁸²

A német tudományos élet vezető képviselőivel folytatott beszélgetések nyomán az amerikai látogató előtt feltárult a náciizmus, a világháború és a zónákra szakított ország sokféle romboló hatása a német tudomány fejlődésére, kiderült a helyzet számtalan ellentmondása. A tudósok egyik központi kérdése a még II. Vilmos császár által alapított tudományos társaság és intézethálózat, a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*⁸³ [KWG, Vilmos Császár Társaság] működése, átalakulásának iránya, további sorsa volt.

Ernst Telschow (1889–1988), a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* igazgatója, a KWG-ből átalakult *Max-Planck-Gesellschaft* főigazgatója, aki tagja volt a náci pártnak,⁸⁴ Göttingenben a következőképpen festette le a német tudomány várt szervezeti kereteit:

„A britek a KWG megtartását és átszervezését kívánták, míg az amerikaiak rendeletet adtak ki megszüntetése érdekében. Tudom, hogy Dr. [Fritz] Karsen elképzelése egy [új típusú] tudományos kutatóintézet-ről vagy -központról [Advanced Studies] Berlin-Dahlemben versenyben

---

⁸² Beszélgetés Otto Borgner szenátorral, Hamburg, 1947. szeptember 14. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 48.

⁸³ A KWG teljes neve *Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e. V.* II. Vilmos német császár alapította Berlin-Dahlemben, 1911. január 11-én. Die Kaiser Wilhelm-Gesellschaft, <https://www.dhm.de/lemo/kapitel/kaiserreich/wissenschaft/kwg/> Letöltve 2014. szeptember 2.

⁸⁴ Alexandra Przyrembel: Friedrich Glum und Ernst Telschow. Die Generalsekretäre der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft: Handlungsfelder und Handlungsoptionen der ‚Verwaltenden‘ von Wissen während des Nationalsozialismus. Berlin: Forschungsprogramm „Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus“, 2004. 5–28. <http://www.mpiwg-berlin.mpg.de/KWG/Ergebnisse/Ergebnisse20.pdf>. Letöltve: 2014. szeptember 10.

állott azzal a tervvel, hogy újjáélesszék a KWG-t. [...] Mivel amerikai befolyásra elrendelték a KWG feloszlását, Telschow és [Otto] Hahn és [R. G. J.] Fraser módot keresnek az újjáalakítására valamely más név alatt, valószínűleg *Max-Planck-Gesellschaft* [Max Planck Társaság MPG] néven, és azon igyekeznek, hogy átvigyék a KWG tulajdonát az új MPG-hoz.⁸⁵ (Egyébként a KWG feloszlását nem rendelték el. A feloszlási rendeletről hiányzik a Szövetséges Ellenőrző Hatóság [*Allied Control Authority*] egy vagy két tagjának aláírása, hogy a rendelet törvényes legyen. Azt hiszem, hogy a brit és az orosz képviselő nem adta még meg az aláírását.)”⁸⁶

Telschow szempontjai között legelső helyen „a tudomány szabadsága és integritása” szerepelt. Azt tervezte, hogy „a KWG alapszabályát olyan értelemben változtatják meg, hogy az MPG többet nyújtson az alábbi területeken: (1) a tudósoknak tegye lehetővé a szabad témaválasztást; (2) az adminisztrációt az MPG központi hivatala végezze, s így az egyes kutatóintézetek igazgatóit mentesítsék az effajta felelősség alól; (3) az MPG-t tegye szabaddá minden politikai párt ellenőrzése alól. Miközben meg vannak győződve róla, hogy a KWG elég jól működött mindezen vonatkozásokban, a náci tapasztalatok nyomán azt is látják, hogy miként lehetne a tudomány szabadságát és integritását a jövőben jobban megvédeni”.

A Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft vezetői és tudósai érthető ellenszenvvel fogadták a társaság amerikai megítélését.

„Ezen a ponton T[elschow] megvédte a régi KWG-t, amelyet az Amerikai Katonai Kormányzat Hitler irányította szervezetnek tekintett és ekként vádolt. T[elschow] elmondta, hogy a KWG jobban harcolt Hitler

⁸⁵ A *Max-Planck-Gesellschaft* intézeteivel együtt a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* utóda lett. http://www.mpg.de/geschichte_mpg Letöltve: 2014. szeptember 6.

⁸⁶ Ma már nehezen érthető, de a KWG végleges feloszlására csak 1960. június 21-én került sor. *Max-Planck-Gesellschaft* <http://www.mpg.de/953782/event9> Letöltve: 2014. szeptember 6.

ellen, mint bármely más tudományos szervezet. Hivatkozott egy KWG-vacsora leírására a Harnack-Ház-ban,⁸⁷ [William E.] Dodd [1869–1940] [berlini amerikai] nagykövet önéletrajzában,⁸⁸ és Dodd megállapítására, hogy ezen egyetlen egyszer sem hangzott el a »Heil Hitler«, s hogy ez kiváló csapat volt. [Mindez 1938 előtt történt.] [Telschow szerint] a régi KWG mentesítette vezetőit az adminisztratív rutinfelelősségek alól. Például [a Nobel-díjas Adolf] Butenandt, aki most Tübingenben van, elmondta, hogy a KWG idején úgy találta, hogy havi fél napot kellett jelentésekkel töltenie, és az egész további adminisztratív munka, ideértve a fizetések számfejtésének intézését a munkatársak számára, a KWG központi hivatalában történt. Most, mondotta Butenandt, naponta több órát tölt pusztán nyomtatványok kitöltésével és más adminisztratív rutin intézkedésekkel, intézetének irányítása érdekében.”⁸⁹

Havighurst beszélgetést folytatott a fizikai Nobel-díjas (1914) Max von Laue professzorral (1879–1960) is, Göttingenben. Von Laue ekkor azt mondta, hogy „reméli, hamarosan lehetőség nyílik a *Deutsche Physikalische Gesellschaft* [Német Fizikai Társaság] hivatalos kiterjesztésére minden nyugati zónára, vagy éppen mind a négy zónára. Jelenleg a Társaság hivatalosan csak a brit zónában működik. Az amerikaiak nem járultak hozzá felélesztéséhez a maguk zónájában, ehelyett bátorították egy-egy fizikai társaság létrehozását mindhárom, hozzájuk tartozó államban [Bayern, Groß-Hessen és Württemberg-Baden]. Von Laue-t biztosították, hogy a fizikusok az amerikai zónában csatlakozni szeretnének a brit zónához, egyetlen egységes szervezetben.”

---

⁸⁷ Ma a Max-Planck-Gesellschaft konferenciaközpontja, Berlin-Dahlemben.

⁸⁸ Ambassador Dodd's *Diary 1933–1938* (New York: Harcourt, Brace and Co., 1941).

⁸⁹ Beszélgetés Ernst Telschow-val, Göttingen, 1947. szeptember 20. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 87–89.

Von Laue kitért rá, hogy „a *Zeitschrift für Physik* [...] kinyomtatását a papír és a betűfém hiánya lassítja. Csak a leginkább feltűnő tipográfiai hibákat javítják a levonatokon, mert a javítás olyan sok időbe telik. [...] Félkomolyan elmondta, hogy több könyvet és folyóiratot tudnának kiadni, ha a Katonai Kormányzat nem használna el annyi papírt kérdőívekre”. Butenandthoz hasonlóan panaszkodott a bürokráciára, „hozzátéve: ahhoz hogy ellátogasson a francia zónába, hét különböző kérdőívet kell kitöltenie”.⁹⁰

A göttingeni női klinika igazgatója, Heinrich Martius nőgyógyászprofesszor (1885–1965) feltűnőnek találta, de a gazdasági helyzetnek tulajdonította az erkölcsi színvonal romlását. „Ahelyett, hogy azt kérdeznék, hogy valami helyes-e, az emberek azt kérdik, hogy meg van-e engedve.”⁹¹

A kémiai Nobel-díjas (1944) Otto Hahnnal (1979–1968) szintén Göttingenben folytatott beszélgetés során számos Amerika-ellenes megjegyzés hangzott el.

„[Hahn] azzal kezdte, hogy az amerikai nácitlanítási politika – hiba. Sok fiatalembert, aki nyomás alatt csatlakozott a náci párthoz, [most] kitétek a tudományos állásából. Aztán, hogy tovább rontsák a helyzetet, néhányuknak elhelyezkedési lehetőséget kínáltak az Egyesült Államokban a hadikutatások terén, amelyek különleges kiváltságokkal jártak. Bár nem erőszakolták rájuk nyilvánvaló módon az amerikai utat, a nyomásgyakorlás egy fajtája azért természetesen jelen volt, mivel nem folytathatták [volna] tudományos munkájukat Németországban. Így Németországtól fiatal tudományos agyakat raboltak el. Hahn elmondta, hogy tiltakozó leveleket

---

⁹⁰ Beszélgetés Max von Laue professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 20. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 90.

⁹¹ Beszélgetés Heinrich Martius professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 22. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 95.

írt ez ügyben és hogy reméli, ezeknek az embereknek megengedik, hogy visszatérjenek Németországba.”

Hahnt elsősorban a *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft* és a KW Intézetek politikai befolyásolástól mentes szabadsága érdekelte, a náci időszakban és a jövőben is. Úgy vélte, hogy az amerikaiak sajnálatos módon rosszul informáltak, és hogy komoly hibát vétettek, amikor elrendelték a KWG feloszlását. Bizonyítékul a következőket hozta fel:

„A KW Intézetek a háború alatt magukat nagyobbreszt alap kutatásoknak szentelték, holott nyomás nehezedett rájuk, hogy katonai problémákkal foglalkozzanak. Hahn saját Kémiai Intézete a maga összes eredményét publikálta egészen 1945 végéig, nem tartott vissza semmit, és húsz kutatót foglalkoztatott az alap kutatások terén. [...] Hahn terve az, hogy alakítsák újjá a KWG-t egy új szervezetté, amelyet Max-Planck-Gesellschaftnak neveznének, s amelyet jogilag elismerhetnének, az MPG kapjon licencet az amerikai zónában is, vegyenek át ebbe több egykori Kaiser-Wilhelm Intézetet, és várják ki, amíg a francia hatóságok hozzájárulnak két-három Kaiser-Wilhelm Intézet csatlakozásához az MPG-hez. Hahn szerint, amit a Rockefeller Alapítvány azonnal megtehet, az a következő: küldjön folyóiratokat és könyveket a KWI könyvtárainak, különösen a francia zónába, ahol szinte semmijük sincs. Hahn a *Physical Review*-t egy korábbi kollégájától kapja, aki most Amerikában van, s amint ő átnézte, elküldi egy barátjának a francia zónába. Egyébként a *Physical Review*-hoz a következőképpen jut hozzá: az amerikai elküldi egy angliai címre, ahonnan katonai postaként [R. G. J.] Frasernek küldik, aki azután átadja Hahnnak. Azt mondtam neki, hogy szerintem a folyóiratokat most már közvetlenül is elküldhetik neki.”⁹²

⁹² Beszélgetés Otto Hahn professzorral, Göttingen, 1947. szeptember 23. Havighurst: Report on Germany— *Interviews*, i. m. 100–101.

A kémiai Nobel-díjas Adolf Butenandt (1939, átvette 1949) (1903–1995), a KWI Biokémiai Intézetének igazgatója, a Tübingeni Egyetem tanára „hoszszan beszélt a szabadságról, amelyet tudósként [a nemzetiszocialista Németországban] élvezett, és a KW intézetek szabadságáról, az I. világháborútól a náci időkig”. A Nobel-díjas tudós fontos életrajzi adata, hogy tagja volt a náci pártnak. „Csak mostanában, a megszállás óta korlátozták ezt a szabadságot” – folytatta gondolatmenetét.

„A háborúban végig a saját [és nem a mások által tőle megkívánt] munkáját végezte. Időnként felkérték ugyan, hogy végezzen háborús munkát, de ezt sosem követelték meg tőle. És soha sem kérték fel arra, hogy a »vírus-háborúzással« foglalkozzék, noha félt attól, hogy felkérlik, miután tudták róla, hogy vírusbetegségekkel foglalkozott.

Úgy gondolja, hogy a KWI azért került a megszálló hatóságok célpontjába, mert volt két intézete, Hahné és Heisenbergé, amelyek nukleáris fizikával foglalkoztak. Ez a két intézet felhívta a figyelmet a KWG-re, és az amerikai megszálló hatóságok a KWG minden más intézetét is elítélték.

B[utenandt] elmondta, hogy a francia katonai kormányzat segítségére volt kutatásaiban. Feliratot helyeztek el a laboratóriumán, amely távol tartotta a csapatokat és megakadályozta a fosztogatást. (Ez Göttingenben nem történt meg, s ott bizony az amerikai csapatok nem kis mértékig fosztogatták a laboratóriumokat.) Egyetlen munkanapot sem veszített el.

B[utenandt] beszámolója szerint van néhány fiatalember körülötte, akik készen állnak Rockefeller alapítványi ösztöndíjakra és ő örülne, ha néhányukat jelölhetné.”⁹³

---

⁹³ Beszélgetés Adolf Butenandt professzorral, Tübingen, 1947. október 6. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 175–176.

A szellemtudományok képviselői más gondokról nyilatkoztak. Az egzisztencialista filozófus Karl Jaspers professzort (1883–1969), a heidelbergi egyetem tanárát Havighurst „a mai Németország intellektuális vezetőinek egyikeként” jellemezte, aki „bizonyosan jól adja ezt a szerepet. Magas, széles vállú, hatalmas feje van, repdeső világosszürke hajjal. Arca megragadó. Még a legközönségesebb mondatokat is nagy súllyal mondja el, s ha nem is szónokias vagy színházias, az embernek az a benyomása, hogy minden egyes mondatról úgy véli: azt az örökkévalóság számára érdemes letenni. [...] Amikor Németország jövőjéről kérdeztem, [Jaspers] azt mondta, ez az amerikai-orosz viszonyoktól függ. A Nyugat és a Kelet közötti feszültség Németország problémája szempontjából alapvető. Ez a feszültség benne van minden gondolkodó németben. Németország olyan forgószelel, amely elkapja az egyes embert és viszi magával, erőfeszítéseitől függetlenül.” Jaspers Németország azon szellemi vezetői közé tartozott, akik a náci rémtettek mögött minden német felelősségét is látták és felvetették (*Die Schuldfrage*, A bűn kérdése, 1946).⁹⁴

Jaspers ekkor már túl volt azon a sok vitát kavart beszédén, amelyet 1945. augusztus 15-én tartott a heidelbergi egyetem megnyitásakor. A hallgatók jelentős része nem szívesen hallotta, hogy a náciellenességéről ismert tudós azt találta mondani, hogy Németország megszállói nem barbárok, mint a Kelet-Európában az egyetemeket megsemmisítő nácik. A hallgatóság ingerülten reagált arra a gondolatára, hogy a német tudományos és szellemi tevékenységet külső erők hozták vissza Németországba.⁹⁵

Mint sokan mások, Jaspers is tartott az amerikai tudományszervezés sémainak ráerőltetésétől Németországra.

---

⁹⁴ Karl Jaspers: *Die Schuldfrage* (Heidelberg: L. Schneider, 1946).

⁹⁵ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 59–60.

„A német egyetemek [egykor] szabadabbak voltak, mint az amerikai egyetemek, vélte. Meg kell őrizniük ezt a szabadságot. Képesek megoldani saját problémáikat. [...] Ami a németországi oktatásügy fejlesztését illeti, J[aspers] vissza kíván térni az alapvető igazságokhoz. Nem hiszi, hogy bármi jóindulat következne az amerikai egyetemek utánzásából, és tart tőle, hogy a katonai kormányzat arra tendál, hogy belekényszerítse a német oktatásügyet az amerikai sablonokba. Elmondta, hogy noha a diákok élvezték C. J. Friedrich (1901–1984) harvardi professzor heidelbergi előadásait a nyáron, de »nem sok történt az előadások eredményeképp«.⁹⁶

Ami az »*Einbeitsschule*«-t,⁹⁷ az egysínni iskolarendszert illeti, amelyet az amerikaiak mint az iskolareform intézményét támogatják, J[aspers] úgy véli, hogy az hiba. Meg fogja ölni a németországi humanista hagyományt, amely a klasszikusok tanítására épül, a lehető legkorábbi életkortól kezdve. [...] Az *Einbeitsschule*-nak nincs szükségképpen köze a németországi demokráciához. A németországi élet legjobb fejlődése a klasszikus tradíció megújításától függ a német oktatásban. A klasszikusok hosszú és alapos tanulmányozása alapvető.”⁹⁸

Az ekkor a lipcei egyetem rektoraként működő Hans Georg Gadamer (1900–2002) filozófus, „a hermeneutika atyja” „úgy gondolta, hogy Németország jövője bizonytalan. Az élet nehezebb lesz a következő néhány évben. Németország sorsa nem Németországtól függ majd, hanem az amerikai–orosz

⁹⁶ Carl Joachim Friedrich német–amerikai politológus, az amerikai megszállás időszakában Clay tábornok tanácsadója, az egyes német Landok alkotmányainak szerzője. Tőle származott a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányának tervezete is.

⁹⁷ *Einbeitsschule*: 18. századi elképzelésekre épülő, demokratikus, mindenki számára elérhető és egységes iskolarendszert kínáló iskolatípus, az elemi iskolától a főiskoláig egységes rendben felépített szervezetben.

⁹⁸ Beszélgetés Karl Jaspers professzorral, 1947. október 10. Idézetek: Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 208–209.

viszonyoktól, és a valódi probléma közöttük nem Németország, hanem Kína. Kína a nagy potenciális piac Amerika számára, nem Németország”.⁹⁹

Fontos megjegyzéseket tettek a német egyetemek általános helyzetéről a megkérdezett rektorok. Julius Ebbinghaus filozófus professzor (1885–1981), a marburgi egyetem rektora azt mondta, hogy „ez a feszültség ideje. Németország intellektuális tőkéjéből él (jó néhány idős tanár jelenlétének köszönhetően) és keveset tesz azon kívül, hogy felépíti a vezetői utánpótlást. Az emberek feszültek és bizonytalanok, különösen a bölcsészeti tudományokban, amelyek viszonylag inkább szenvedtek Hitler alatt, mint a természettudományok.

Beszélt a diákok attitűdjéről és elmondta, hogy ezek fakultásról fakultásra nagyon különböznek. Akik a politika iránt inkább érdeklődnek, és némileg náciak, azok pusztán állást akarnak egyetemi időszakuk eredményeképpen, miközben akik nem komolyak és intellektuálisak, azok érdeklődnek legkevésbé a politika iránt”.¹⁰⁰ Ebbinghaus egyike volt azon német egyetemi vezetőknek, akik rádióüzenetben szóltak az általános német felelősségről a náci idők tetteiért, és akit a szövetségesek és különösen az amerikaiak nagyra becsültek.¹⁰¹

Wolfgang Kunkel (1902–1981), jogtörténész-professzor és a heidelbergi egyetem rektora az egyetemi élet gyakorlati nehézségeiről panaszkodott.

„A fűtés és az étkezés problémái súlyosabbak, mint az előző évben. A megelőző évben naponta két étkezést biztosítottak a hallgatónak. Ez évben már csak egyet, és ez sincs biztosítva egész télen át. K[unkel] adott nekem egy példányt abból a határozatból, amelyet az amerikai és a brit

⁹⁹ Látogatás Lipcsében, 1947. szeptember 6. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 25–27, idézet 27.

¹⁰⁰ Beszélgetés Julius Ebbinghaus professzorral, Marburg, 1947. szeptember 24. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 108.

¹⁰¹ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 61.

zónák egyetemi rektorai fogadtak el, s amely segítséget kért ahhoz, hogy a diákok kihúzzák a telet.

Van némi osztálytermi helyprobléma is, amelyet részlegesen megoldottak az amerikaiak, akik több előadótermet is átengedtek az új egyetemi épületben, melyet a csapataik számára oktatási központként használnak. Ezt az új egyetemi épületet egy Jacob Gould Schuman által vezetett amerikai csoport finanszírozta, főbejárata fölött egy ronda, kivilágított jel hirdeti, hogy STATES [(Egyesült) Államok]. Ezt a bejárat fölé bevéssett felirat elé helyezték, amely azt mondja: »Az örökké élő szellemnek.« Ez rossz ízlésűnek tűnik, és számos amerikai nehezményezi. A rektor általában véve nem panaszkodik. Azt mondta, rendben van, hogy a németek nem kapják meg az egész épületet ezen a télen – mivel nem is tudnák fűteni. A dolog most úgy áll, hogy kapnak néhány fűtött tantermet az amerikaiaktól.”¹⁰²

Havighurst látogatást tett a hamburgi egyetemen is. 1947. szeptember 16-i adatai szerint „a hamburgi egyetemnek 4500 hallgatója volt, noha a korábbi maximum, 1937-ben, 3000 volt. A múlt évben tízezer diák jelentkezett, holott csak kétezret lehetett felvenni. A legnépesebb az orvosi kar volt, 1300 diák, itt a korábbi maximum 800 volt. 700 diák hallgatott természettudományokat és matematikát, a háború előtt 350-en voltak.

Több épületet is leromboltak, köztük a főépületet és az egyesített állami és egyetemi könyvtárat. A könyvtár 600 000 kötetéből 250 000-et mentettek meg. Az itt őrzött nagy útikönyv-gyűjteménynek viszont vége”.¹⁰³

---

¹⁰² Beszélgetés Wolfgang Kunkel rektorral, Heidelberg, 1947. október 9. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 199–201.

¹⁰³ Beszélgetés hamburgi egyetemi tanárokkal, 1947. szeptember 16. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 60.

A németországi egyetemek nemcsak a Rockefeller Alapítványt, hanem az amerikai egyetemek vezetőit is foglalkoztatták. Közben elterjedt a Rockefeller Alapítvány érdeklődésének a híre, több ajánlat is született amerikai vendégprofesszorok német egyetemekre küldéséről. Robert M. Hutchins (1899–1977) például, ekkor a chicagói egyetem vállalkozó szellemű elnöke, nyolc vezető oktató egyidejű kiküldését tervezte egy nagyobb német egyetemre, jelentős könyvadalánnyal, együttműködésben a Rockefeller Alapítvánnyal, 1947 áprilisában.¹⁰⁴

Könyvtárügy

Érdemleges adatokat közöl Havighurst az általa meglátogatott többi németországi amerikai könyvtár helyzetéről is a háború után. Dr. Wolf Haenischel (1908–1978), a berlini Nyilvános Tudományos Könyvtár [*Öffentliche Wissenschaftliche Bibliothek*, ma *Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz* néven Németország legnagyobb tudományos könyvtára, korábban a Porosz Állami Könyvtár] igazgatójával körutazása elején találkozott. A szakember elsősorban a háborús károokra panaszkodott.

„Az 1940-ben három-és-fél millió kötetből mostanra egy-és-fél millió maradt. Megkérdeztem Haenischet, hogy mit gondol Németország jövőjéről. Azt felelte, hogy az ő elképzelései nem feltétlenül tipikusak. Nyáron a nyugati zóná[k]ban utazott, s nagy különbséget talált a nyugati zónákban élő emberek és a berliniek között, mégpedig a berliniek javára.¹⁰⁵ A nyugati zónákban az emberek a múltba néztek és elkerülték a jelennel való szembenézés felelősségét, de a berliniek szívós, keményen dolgozó, realista emberek. Nem

¹⁰⁴ James F. Tent: *Mission on the Rhine*, i. m. 269.

¹⁰⁵ A nagyhatalmak Berlint és Bécsét a zónákhoz hasonlóan szektorokra osztották, erről lásd Tollas Gábor: Párhuzamok és ellentétek Berlin és Bécs négyhatalmi megszállásában. In: Frank Tibor (szerk.): *Németföldről Németországba. Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről* (Budapest: Gondolat, 2012), 263–287.

voltak illúzióik a tegnappal kapcsolatban. Elvégezték a mai munkát anélkül, hogy sokat gondoltak volna a holnapra. Nyerteseknek ígérkeztek. Az élet megjavul. Továbbá [a berliniek] jobban együttműködtek, mint a nyugatiak. Ami őt illeti, neki nehéz élete volt az utóbbi években, de ez most lassan javulóban volt. Ő inkább élne Berlinben, mint a nyugati zónákban. Különösen fontos, mondta, hogy Berlin Oroszország és a nyugati hatalmak találkozó helyéül szolgáljon. Félt a Kelet és a Nyugat közötti szélesedő szakadéktól, de úgy gondolta, hogy Berlin segíthet ennek megakadályozásában.”¹⁰⁶

A giesseni Amerikai Könyvtárról Havighurst azt tudatta, hogy az „1947 májusában indult el és épp mostanában erősödik meg. 900 beiratkozott olvasó van, akik közül kb. 400 »lelkes olvasó« – a könyvtáros szavaival. Egyidejűleg mintegy 300 könyvet kölcsönöznek ki. [...] A könyvgyűjtemény [...] és a folyóirat lista hiányos.

Kevés olvasó volt jelen, du. fél2 és fél4 között nem több mint általában négy. Mind fiatal volt, egyetemista korú, leginkább fiúk. A könyvtáros szerint számos középiskolás diák is használta a könyveket.

Több példány is van az *Army Institute Textbooks* [A hadsereg tanintézetének tankönyvsorozata] köteteiből és ezek valószínűleg hasznosak lennének, ha az iskolások és főiskolások kísérletet tennének a használatukra, de csak kevés német fiatal tud elég jól olvasni angolul ahhoz, hogy használni tudja őket és profitáljon belőlük.”

„A látogatásom végén – írja Havighurst – azon gondolkodtam, hogy nem lenne-e előnyösebb a brit terv, amely különféle német anyagokat nyújtana

---

¹⁰⁶ Beszélgetés Dr. Wolf Haenisch-sel, Berlin, 1947. szeptember 4. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 7-9.

és keveset angolul, szemben a jelenlegivel, amely túlnyomóan amerikai anyagot adna angolul.”¹⁰⁷

Az Amerikai Könyvtár Wiesbadenben sokkal jobb benyomást keltett a látogatóban, mint az, amelyet Giessenben látott. „Szombat délután fél 5-kor legalább 30 olvasó volt ott, mindenféle korosztályból és mindkét nemből. [...] 5000 könyvük van angolul és mintegy 1000 németül a wiesbadeni könyvtárban. 1400 beiratkozott olvasójuk van és általában egy időben kb. 1200 könyvet kölcsönöznek ki. [...] Az 1400 könyvtárjeggyel rendelkező olvasó gyakorlatilag mind német, alig egy tucat közülük amerikai.”¹⁰⁸

Havighurst meglátogatta a heidelbergi amerikai Információs Központot, „egyikét azon kettőnek, amelynek amerikai vezetője van. Ez nem más, mint Ralph Lewis kapitány, a chicagói egyetem egykori posztgraduális szociológia szakos képzést nyert diákja. Lewis lelkes szervező. Állandóan »úton van«, és a munkája egészen elborítja. Eljárásai nem hagyományosak – arra törekszik, hogy a dolgok el legyenek intézve. Német sofőrjét »Du«-nak adressálja, német beosztottait csokoládéval eteti délutánonként. Irodájában van egy szekrény, tele szappannal, cukros dobozzal és dohánynyal, s ezeket a javakat arra használja fel, hogy elintézzék a dolgokat. Amerikai munkatársai előtt nagy tiszteletben áll azért a képességéért, mellyel valóban elintézi a dolgokat. Valamelyikük viccből megkérdezte, hogy elfogadná-e a heidelbergi polgármester állását, amelyet, mint mondták, a németek biztosan felajánlanának neki. Népszerűnek látszik a németek szemében is, akik sűrűn látogatják a központot. A németje nagyon rossz, az a vágya, hogy segíthessen és szeretik közvetlenségét, ahogyan a dolgokat elintézi.

---

¹⁰⁷ Beszámoló a giesseni amerikai könyvtárról, 1947. szeptember 25. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 116.

¹⁰⁸ Beszámoló a wiesbadeni amerikai könyvtárról, 1947. szeptember 27. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 132.

35 embernek volt hely a földszinten. Különböző időkben voltam a könyvtárban a nyitvatartási idő alatt (de. 10 – este 9 között), és az olvasóterem mindig tele volt. 400 különböző ember fordult meg a könyvtárban 1947. október 10-én, pénteken. [...] A programokat angolul tartják. A feltevés az, hogy a könyvtár látogatói tudják vagy akarják használni az angolt.”¹⁰⁹

A Havighurst-interjúk rendkívül gazdag anyagából érdemes végezetiül egy német és egy amerikai összefoglaló jellegű helyzetelemzését idéznünk a náciatlanítás kérdésköréről. Dr. Dieter Sattler (1906–1968) a képzőművészetek titkára a bajor Kultuszminisztériumban, Münchenben válaszolt a Rockefeller Alapítvány kérdéseire.

„Megkérdeztem – írja Havighurst –, hogy az amerikai okkupáció teher volt-e Németország számára. Azt felelte, reméli, hogy még eltart néhány évig. »Németország még nem kész arra, hogy maga kormányozza önmagát.« Beszélt arról, hogy Németország gazdasági problémáit a népességyarapodás okozza. [...] A náciatlanítás amerikai politikája kudarcos volt, mert minden embert speciális esetként próbált kezelni. (Megjegyzem, hogy [Max] Pribilla [jezsuita] atya [1874–1954] szerint a program viszont épp azért volt kudarcos, mivel nem kezelt minden embert speciális esetként.) Ez ilyen sok embernél lehetetlen. Jobb lett volna lefektetni néhány általános szabályt a náci kiszűrésére, és aztán ezeket a szabályokat automatikusan alkalmazni.

Németországban ma nagy nehézség az átlagos német hozzáférhetése az »elfogulatlan« irodalomhoz. Németországban senki sem tud olyan könyveket vásárolni, amelyek elmondják az igazságot Hitlerről. Azaz német szerzők bizonyos, németül írt könyveihez, melyeket Svájcban publikáltak.

---

¹⁰⁹ Látogatás az amerikai információs központban, Heidelberg, 1947. október 9–11. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 205.

A németek olyan újságokhoz jutnak hozzá, amelyeket a különféle szövetséges megszálló hatóságok jelentetnek meg és ellenőriznek, de ezekkel az újságokkal szemben érthető módon gyanakvóak.

Aztán itt van a bűn problémája. S[attler] úgy véli, hogy ezt nem a »kollektív bűn szerencsétlen fogalma« fogja megoldani, hanem a nemzeti bűn fogalma. Egy embert erkölcsi értelemben megítélhetünk többféle csoport (a család, a gazdasági szervezet, a nemzet stb.) tagjaként viselt magatartása alapján. A németek nemzeti csoportként buktak el. Következésképpen a nemzeti bűntől szenvednek, de nem mint egyéni családtagok vagy valamely gazdasági csoport tagjai, és így tovább. Bűnükötől meg kell szabadulniuk valamilyen módon. Ezt a következő évtizedben a dráma, az irodalom, és így tovább segítségével fogják megtenni.

Németországban túl kevés a náciellenes, azaz az alaposan szembenéző fajta ahhoz, hogy Németország kormányzásának problémáját egymagukban kezelni tudják. Kell nekik idő, amíg kinevelik a fiatalabb nemzedéket. Ezért kívánatos, hogy a megszálló hatalmak Németországban maradjanak valamennyi ideig.”¹¹⁰

Lucius D. Clay tábornok (1897–1978), Németország amerikai katonai kormányzója Berlinben, „kellemes módon azzal kezdte, hogy örül, ha ismételten találkozik az RF [*Rockefeller Foundation*, Rockefeller Alapítvány] képviselőivel, de reméli, hogy az RF nemsokára tenni is fog valamit Németországért amellett, hogy megfigyelőket küld”. A tábornok „azt mondotta, hogy a magán intézmények sok olyasmit tehetnek a német népért, amit a Katonai Kormányzat nem tehet meg, és reméli, hogy az RF hamarosan elő is áll majd ilyen dolgokkal.

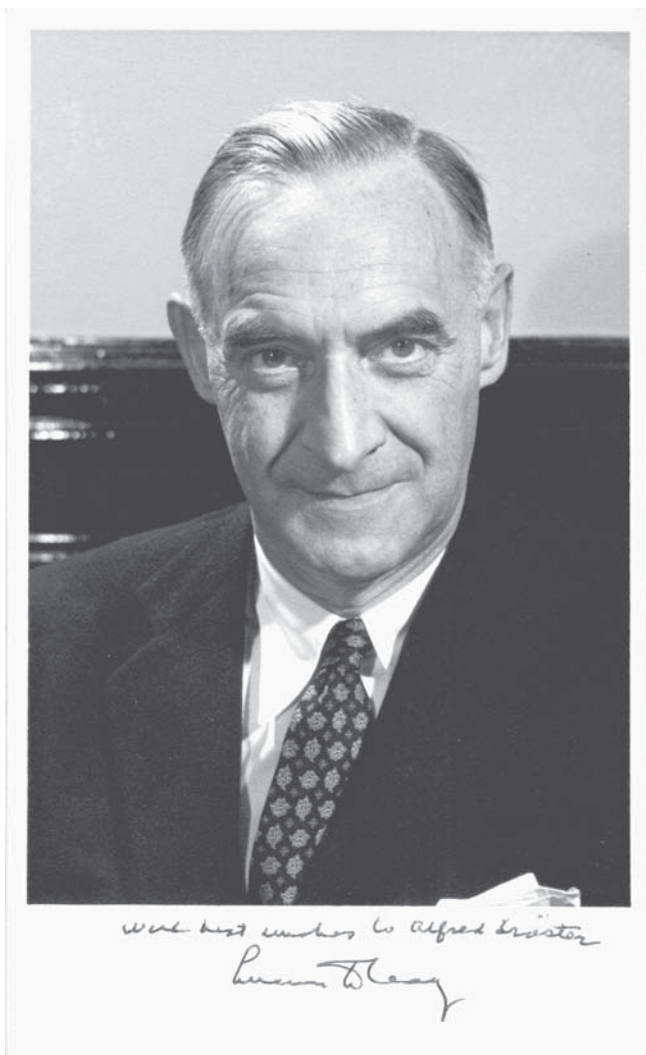
¹¹⁰ Beszélgetés Dr. Dieter Sattlerrel, München, 1947. október 17. Havighurst: Report on Germany – Interviews, i. m. 246–247.

[E. F.] D'Arms [RF] megjegyezte, hogy magánintézmények már jócskán kifejezték érdeklődésüket németeknek az Egyesült Államokba hozataláról, azt azonban nem érezték a saját kötelességüknek, hogy fedezzék is az utazási költségeket. Miután a Hadügyminisztérium sem fedezte ezeket a költségeket, ez egyike azoknak a nehézségeknek, amelyeket a magánintézmények nem tudnak megoldani.

Én – írja Havighurst – elmondtam, hogy arra a következtetésre jutottam, hogy ha az RF Németországba jönne, akkor erre az alábbi célok érdekében lenne szükség, és a következő fontossági sorrendben kellene ennek bekövetkeznie.

1. A kommunikáció előmozdítására Németország és a demokratikus nemzetek között
  - a. folyóiratok és könyvek Németországba szállítására lenne szükség, jelentős mennyiségben,
  - b. segítségadásra lenne szükségük németeknek, hogy eljussanak más országokba, azok megfigyelése és tanulmányozása céljából, és ugyanígy amerikaiakat is kellene segíteni a Németországba jutásban, hasonló célokkal.
2. Német vezetők kiképzése lenne szükséges bizonyos stratégiai területeken, így a tanárképzés, a társadalomtudományok, az újságírás, a rádiózás és a gyakorlati politika terén.
3. A német tudósokat továbbá felszereléssel és [új] épületekkel is segíteni kell.

Jeleztem, hogy két kérdésem van ezzel összefüggésben. Először az, hogy milyen gyorsan várhatjuk azt, hogy a németeknek külföldi valutában hiteles lesz könyvek és folyóiratok vásárlására. Clay tábornok elmondta, hogy szerinte két vagy három évig vagy akár tovább sem lesz erre mód. Mint

19. Lucius D. Clay tábornok, Németország amerikai katonai kormányzója

mondotta, biztos benne, hogy más alapvető cikkek előbbre kerülnek a külföldi valutáért vásárandók listáján. Hozzátette, hogy az angolok levágják előfizetési listájukat amerikai folyóiratokra és újságokra. [...] Második kérdésem az volt, hogy miként használhatja egy amerikai magánintézmény [értsd: a Rockefeller Alapítvány] dollárjait arra, hogy felszerelést vegyen a tudományos munkához Németországban. Clay tábornok azt válaszolta, hogy véleménye szerint az anyagok megvásárlása a környező országokban, pl. Svájcban és Svédországban megvalósítható lenne, és hogy a Katonai Kormányzat segítené az ilyenféle áruk Németországban belüli szállítását.

Ezt követően a német rákkutatási program lehetőségei felől érdeklődtem, amely a Katonai Kormányzathoz tartozó német pénzt használhatna fel, olyan pénzt, amelyet katonai kormányzati jövedelmekből kerestek, mint például a Katonai Kormányzat által támogatott újságok eladásából.

Elmondtam, hogy szerintem egy ilyen program kivihető lenne, de felszerelést és eszközöket külföldről igényelne, és, ha egyáltalán, csak brit és amerikai orvostudósok csoportjának tanácsai szerint lenne kivihető. [...]

Clay tábornok nem sokat szólt hozzá ehhez, és nem is voltam biztos benne, hogy mindez erősen érdekelné őt.

Mint mondta, írni fog [Raymond B.] Fosdick úrnak [a Rockefeller Alapítvány igazgatójának] és kifejezi reményét, hogy az RF hamarosan tenni fog valamit Németországban.

A beszélgetés egy pontján [George] McKibbin úr megkérdezte Clay tábornokot, hogy elgondolása szerint az amerikai hadsereg kiüríthetné-e [Otto] Warburg professzor intézetének épületét, melyet jelenleg elfoglaltak, avagy bármely más teret találhatnának-e kutatásai számára [Berlin-] Dahlemben. McKibbin úr azt is elmondta, hogy hasznos lenne a tervezett

Felsőfokú Kutatóközpontot Dahlemben elhelyezni. Clay tábornok azt válaszolta: »[Dr. Fritz] Karsennek szoltam, hogy fejlessze tovább e központ terveit, noha nem hiszem, hogy az idő megérett volna rá, hogy ezt Berlinben hozzuk létre. Ha sikerül egyesítenünk Németországot, akkor egy ilyen központot a Berlii Egyetemhez kellene kapcsolni, de ha Németországot felosztják, akkor Berlinben növekvő nehézségeink lesznek a tudományos munka támogatására, s akkor jobb lesz a központot Nyugat-Németország új fővárosa felé tolni és egy ottani egyetemhez kapcsolni.«

Clay tábornok időt szánt arra is, hogy kifejtse: nem pártolja a *Kaiser-Wilhelm Gesellschaft* felújítását. A kutatásokat az egyetemeknek kellene folytatniuk, nem egy különálló kutatási szervezetnek, amelyet a kormány irányítana. Megjegyeztem, hogy az Egyesült Államokban a tendencia éppen az, hogy a kormány érdeklődik a kutatások iránt és támogatja is azokat. Érdemben, ha nem is szó szerint, ezt válaszolta: »Ez azért van, mert mi a tudományos kutatást katonai érdekűnek látjuk és ezen oknál fogva a német kormányt el kell választanunk a kutatástól.«¹¹¹

***

Az itt közölt, válogatott forrásanyag elsősorban arra alkalmas, hogy az amerikai politika érvényesülését vizsgáljuk a második világháború utáni német tudományos életben. Nemcsak azt tudjuk meg, hogy még a vezető német tudósok is milyen kisszerű gondoktól béklyózva igyekeztek helytállni munkájukban, hanem és mindenekelőtt azt, hogy amennyire kevésbé voltak tisztában saját felelősségükkel a katasztrófáért. Az is világossá válik, hogy milyen pontosan látták: sorsuk és munkájuk az amerikai-szovjet politikai erőter függvényében alakul, perspektíváik mennyire behatároltak. Saját szerepük vizsgálatának,

---

¹¹¹ Beszélgetés Lucius D. Clay tábornokkal, Berlin, 1947. október 28. Havighurst: Report on Germany – *Interviews*, i. m. 296–297.

megbánásnak alig találjuk nyomát, a megkérdezett személyiségek 1947-ben inkább az amerikaiaknak tett szemrehányások idejét látták elérkezettnek. Nincs vagy alig van nyoma az erkölcsi felelősség felvetésének, az önvizsgálatnak. Talán csak Thomas Mannra hagyatkozhatunk, aki ugyanezt vetette fel a háború alatt és után, egyre növekvő türelmetlenséggel. Erich von Kahlernak szóló levelében 1944. október 20-án azt írta, hogy „dégoût-m”¹¹² minden iránt, ami Német, éppen most mérhetetlenül növekedőben van. [...] Ők mit sem tanultak, mit sem értenek meg, mit sem bánnak meg, a legcsekélyebb érzékük sincs ahhoz, hogy a heroizmus, mindazok után, amit elkövettek, nem illeti meg őket, és hogy a szent német föld már réges-rég nem szent, mert keresztül-kasul megszentéstelenítette a Jogtalanság és a legnagyobb Alávalóság”.¹¹³

THEODORE VON KÁRMÁN ÉS A NÉMET TUDOMÁNYOSSÁG AMERIKAI SZEMLÉJE 1945-BEN

Befejezésül a Robert J. Havighurst által meginterjúvált német tudósok mellett érdekes példa a magyar–amerikai aviatikus, Kármán Tódor ekkori németországi szerepének felidézése.¹¹⁴ Mint már láthattuk, a második világháború után a tudomány világában is kialakult a vita a felelősség, a jóvátétel, a megbocsátás kérdéseiben. A németországi helyzetet híven tükrözte Kármán Tódor (1881–1963), a nagy jelentőségű, zsidó származású magyar repülésügyi szakértő példája. A Theodore von Kármán néven tudományos és katonai világkarriert befutott magyar szakember már Hitler hatalomra kerülése előtt, többszöri kaliforniai látogatás után 1930-ban végleg elhagyta Németországot a pasadenai *California*

¹¹² „dégoût-m ... van” = undorom van – F. T.

¹¹³ Thomas Mann – Erich von Kahlernak, 1944. október 20. In: Thomas Mann: *Levellek 1934–1955* (Budapest: Európa, 1967), 285. Soltész Gáspár fordítása.

¹¹⁴ Frank Tibor: *Kettős kíváncsi. Budapest–Berlin–New York 1919–1945* (Budapest: Gondolat, 2012), 292–293; Frank Tibor: Kimondhatatlan szavak: a Holokauszt emlékezete, *Századok*, 147. évf. 6.sz. 2014.

Institute of Technology keretében működő *Guggenheim Aeronautical Laboratory* (GALCIT) igazgatói állása kedvéért. Mint immár megbecsült amerikai tudós, fontos szerepet játszott a német tudományosság 1945 utáni újraindítása körül. Érdekes az, amit ekkor magára vállalt – illetve az is, amit nem vállalt el. Hosszú németországi, Aachenhez kötődő professzori pályaszakasza során (1908–1928) a magyar nemesi rangra emelt nevelésfilozófus, szőlőiskislaki Kármán Mór fia betagozódott a német egyetemi és tudományos életbe, és a második világháború után ez a maga idején méltán világhírű tudós amerikai megbízásból dolgozott a német tudományos élet átvilágításán.

1944-től Henry „Hap” Arnold tábornoknak, az amerikai légierő főparancsnokának tanácsadójaként működött Washingtonban. A tábornokot a jövő érdekelte, és új munkatársától „a legmerészebb előrejelzéseket” kérte és várta.¹⁵ Kármán ütőképes kis tudományos csapatot hozott létre maga körül (*Army Air Force Scientific Advisory Group*, később *U.S. Air Force Scientific Advisory Board*), amely teljes szabadságot élvezett. A háború után azonnal nekiláttak, hogy feltérképezzék Németország, Nagy-Britannia, Hollandia, Belgium, Franciaország, Svájc és Olaszország, később Japán és Kína technikai helyzetét és hadügyi tervezését. Az európai országokba és mindenekelőtt Németországba Kármán maga vezette felderítő osztagát, amelynek fő feladata az új fejlesztésekre, a legfrissebb tervekre vonatkozó információk összegyűjtése és ajánlások előterjesztése volt Arnold tábornok és így az amerikai légierők számára. Ezek között az ajánlások között volt az interkontinentális ballisztikus lövedékekre vonatkozó információgyűjtés, a később a B-47-es „stratojet” nehézbombázók-nál megjelenő szárnytípusok kiképzésének tanulmányozása és a légierők egy új, aerodinamikával és meghajtási kérdésekkel foglalkozó központjának tervjavaslata, amelyből később az *Arnold Engineering Development Center*, az Arnold tábornokról elnevezett Műszaki Fejlesztési Központ alakult ki (Tulahoma,

---

¹⁵ H[enry] H[arley] Arnold: *Global Mission* (Harper & Brothers, 1949), 532.

Tennessee).¹¹⁶ A német műszaki tudomány legjobbjai siettek elképzeléseiket megosztani Kármánnal, mint például a náci Werner Osenberg professzor, aki már 1945. június 12-én, azaz alig néhány héttel a német fegyverletétel után rendelkezésére bocsajtotta *Vorschläge zur Organisation der deutschen Forschung im Frieden und für Friedenszwecke* [Javaslatok a német kutatás szervezetére békében és békés célokkal] című, frissen elkészült tanulmányát.¹¹⁷

Kármán amerikai munkatársa, Frank L. Wattendorf úgy emlékezett vissza a háború utáni németországi munkájukra, hogy „Dr. Kármán nevére és nemzetközi hírére minden ajtó kitárult, és így sokkal értékesebb információkhoz lehetett jutni, mint a szokványos meghallgatások során”.¹¹⁸ Ez természetes volt, hiszen Kármán bizonyos értelemben hazaérkezett.

Kármán Tódor azonban minden meggyőzőési kísérlet ellenére sem lépett vissza a göttingeni tudományos akadémia tagjai közé, ahonnan a nácik annak idején eltávolították.¹¹⁹

Presztízsértékű visszaléptetése érdekében az akadémia sok mindenre kész volt. Így megkeresték a Nobel-díjas James Franck fizikust (1882–1964), akit a nácik elűztek göttingeni katedrájáról, aki azonban hajlandó volt göttingeni akadémiai tagságát az akadémia háború utáni, kifejezett és megismételt kérésére újra felvenni. Franck olyan jelentős, szintén zsidó származású atomtudósokkal együtt lépett vissza az akadémia kötelékébe, mint Rudolf Ladenburg és Lise

---

¹¹⁶ Frank L. Wattendorf: Theodore von Kármán, International Scientist. *Zeitschrift für Flugwissenschaft*, 4 (1956) Heft 5/6, 165.

¹¹⁷ Werner Osenberg – Theodore von Kármánnak, Chesnay, 1945. június 12. Theodore von Kármán Papers, 22.18. California Institute of Technology Archives, Pasadena, California, USA. Osenberg a náci párt, az SS és az SD tagja volt, a Hitler-rezsim vezető tudományszervezője és -tervezője. A háború után német kutatók 15 000 nevet és adataikat tartalmazó listája került az ő közbenjöttével az Egyesült Államokba, vele magával s egy sor, korábban náci vagy náci szolgálatban állt kutatóval együtt.

¹¹⁸ Frank L. Wattendorf: Theodore von Kármán, International Scientist, i. m. 165.

¹¹⁹ Frank Tibor: *Kettős kíváncdlás*, i. m. 292–293.

Meitner, és ezt azzal indokolta, hogy úgy érezte: „ha nem segítjük azokat az embereket, akik egy nacionalizmustól és fajgyűlölettől stb. mentes jövőű Németországért akarnak dolgozni, akkor gyakorlatilag nincs esélye egy ilyen Németország kialakulásának”.¹²⁰

20. Kármán Tódor / Theodore von Kármán

---

¹²⁰ Uo.

A göttingeni akadémia elnöke, a jogtudós Rudolf Smend (1882–1975) James Franckhoz intézett szavait a német *Vergangenheitsbewältigung*, a „múltfeldolgozás” egyik korai példájaként is értelmezhetjük. Smend elnök a Chicagóban élő Franckot „a múlttal szembeni belső helyzetünket” ismételten figyelembe véve kérte közvetítésre Kármán professzor akadémiai helyének újra történő elfoglalása ügyében.¹²¹ Smend úgy érvelt Franckhoz írott levelében, „hogy azon a szörnyű rommezőn, amit a múlt erkölcsileg és szellemileg maga után hagyott, minden lehetőséget a leggondosabb figyelemmel kell kísérnünk, amelytől a szellemi és erkölcsi közösség mégoly apró szeletének helyreállítása remélhető, mindaddig, amíg ez a figyelem sikerrel kecsegtet”.¹²²

Franck hamarosan valóban megkereste Kármánt, és kérte a göttingeni akadémiával kapcsolatos állásfoglalásának újbóli átgondolására. Sajátos módon angolul írott levelében beismerte, hogy Smend elnök első, Francknak szóló megkeresése őt magát is eléggé feldühítette („I was somewhat furious”), mivel az akadémiai elnök szavait úgy lehetett érteni, mint aki „az egész náci időszakot a tömeggyilkosságokkal »sajnálatos körülményekként« aposztrofálta, [...] »amelyek már nem állnak fenn«”.¹²³ Franck így folytatta:

„Ezért én azt válaszoltam: levele nem azt a benyomást tette, hogy a göttingeni akadémia valóban a Németország spirituális megújódásáért való munkában érdekelt, s hogy én csak azokat a csoportokat szándékozom segíteni Németországban, amelyek őszintén a tisztességért és a demokrá-

¹²¹ „Die Freundlichkeit, mit der Sie seinerzeit auf unsere Bitte um Ihre Rückkehr in unseren Kreis eingegangen sind und mit der Sie unsere Bemühungen aufgenommen haben, Ihnen unsere innere Lage der *Vergangenheit gegenüber* nahe zu bringen, ermutigt uns zu einer neuen Bitte.” (Kiemelés tőlem, F. T.) R[udolf] Smend – James Francknak, Göttingen, 1947. december 23. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA.

¹²² Uo. Idézi: Frank Tibor: *Kettős kíváncsi*, i. m. 293.

¹²³ James Franck – Theodor von Kármánnak, Chicago, 1948. február 11. Theodore von Kármán Papers, 9.36, California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA. A levelet Franck valószínűleg titkárnőjének diktálta, aki feltehetőleg csak angolul tudott.

ciáért akarnak dolgozni. Smend úr erre újra írt és elmondta, mennyire sajnálja kifejezését, és elmagyarázta, hogy »sajnálatosnak« azt tartotta, hogy a kormány kényszerítette az akadémiát, hogy engem kidobjon. Ráadásul információkat adott nekem saját magáról és a háború alatti attitűdjéről, amelyeket másokkal ellenőriztettem, és úgy tűnik, hogy ő jócskán szenvedett a náci kezén – »Strafversetzung« [büntetőáthelyezés], etc.”¹²⁴

Kármán Tódor azonban a közbenjárás ellenére sem tért vissza soha a göttingeni akadémia tagjai közé. Ugyanakkor később igen magas állami kiüntetés is elfogadott a Németországi Szövetségi Köztársaságtól: az NSZK érdemrendje csillaggal ékes szövetségi nagykeresztjét és számos szakmai elismerést is, így a göttingeni *Wissenschaftliche Gesellschaft für Luftfahrt* (WGL) Ludwig Prandl-gyűrűjét, a Karl Friedrich Gauss-érmet és több egyetem (Aachen, Berlin-Charlottenburg) díszdoktori címét.¹²⁵

Franck és Kármán eltérő reakciója jó példa a német náci múlttal való szembenézés lehetséges alternatíváira, a múlt megbocsájtására vagy a felejtés megtagadására.

UTÓÉLET

Máig tartó utóélete van az amerikaiak németországi törekvésének a német nép „átnevelésére”. Japánban, 1945 után,¹²⁶ Olaszországban a fasiszmus bukása után, a Marshall-terv bevezetéséig,¹²⁷ az NDK-ban 1989 után, Irakban Szaddám

---

¹²⁴ Uo. Strafversetzung = büntetőáthelyezés.

¹²⁵ Frank Tibor: *Kettős kíváncsi*, i. m. 293.

¹²⁶ Charles Nelson Spinks: Indocination and Re-Education of Japan's Youth, *Pacific Affairs*, Vol. 17, No. 1 (March 1944), 56-70; Gordon Daniels: The Re-education of Imperial Japan. In: Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds.): *The Political Re-Education of Germany*, i. m. 203-217.

¹²⁷ Cristina Allemann-Ghionda: Dewey in Postwar-Italy: The Case of Re-Education. In: Jürgen Oelkers and Heinz Rhyen (eds.): *Dewey and European Education. General Problems and Case Studies* (Dordrecht: Kluwer, 2000), 53-67; David Ellwood: From 'Re-education' to the Selling of the

Huszein után, Dél-Afrikában az apartheid felszámolása után, Spanyolországban Franco tábornok után hasonló kísérletek történtek, leginkább az amerikai modell szerint. Iránban, Venezuelában ugyanakkor visszarendeződés zajlott le, Kubában, Észak-Koreában, Kazahsztánban állni látszik az idő.

De ide sorolhatók azok a kísérletek is, amelyek 1945 után Magyarországon is felmerültek: a háborús bűnösök népbírószági perei, sokak elítélése, kivégzése, az igazolási eljárások lefolytatása, a forgalomban lévő náci és nyilas könyvek jegyzékeinek közzététele 1946-ban¹²⁸ és e könyvek „Zárt anyagként” történt, több évtizedes kezelése az Országos Széchényi Könyvtárban, a „kisnyilasok” szervezett átvétele a Magyar Kommunista Pártba, a B-listázások együttvéve sem végezték el az amerikai értelemben vett nácitlanítást hazánkban. A társadalmi megrendülés elmaradt. A háború alatt az amerikaiak maguk sem tervezték a magyar társadalom „átnevelését”, békeelőkészítő terveikben erre csak utalásokat találunk.¹²⁹ De számos megoldatlan feladat akad az 1989 utáni, újabb politikai változások nyomán is Magyarországon, amelyek a történelmi tudat, az irodalomszemlélet, az emlékezetpolitika változását, a múlttal való gondolati leszámolás sokféle igyekezetét kívánnák meg.¹³⁰ Fontos közös feladatunk, hogy a nemzet történelmi emlékezetét kizárólag tudományosan igazolható tényanyagra építsük, és az iskolai tanulást, az ismeretterjesztést, a közgondolkodást

---

Marshall Plan in Italy. In: Nicholas Pronay and Keith Wilson (eds.): *The Political Re-Education of Germany*, i. m. 219–239.

¹²⁸ *Fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek I–III. sz. jegyzékei*, 2. jav. kiadás (Budapest: Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 1946).

¹²⁹ Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942–1944* (Gödöllő: Typovent, 1992), 39–45; 84.

¹³⁰ Pataki Ferenc: *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle* (Budapest: Scientia Humana, 1993); Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok* (Budapest: Osiris, 2000); Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás* (Helikon, 2003); Hunyady György: A társadalmi közérzet pszichológiája: problémátörténet és aktualitás, *Magyar Pszichológiai Szemle* 64: (2), 2009, 289–312; Hunyady György: A közérzet társadalmi hullámverése, (Budapest: Napvilág Kiadó, 2010); lásd még *A magyar rendszerváltás bibliográfiája*. www.rev.hu/89/f?p=107:15:3055982072544617::NO:RP,12. Letöltve: 2014. augusztus 27.

csak elfogulatlan, hiteles adatokkal bizonyító kutatásokra szabad alapoznunk. A történelem nem a vágyak, hanem a tények tudománya.

Az amerikaiak különösen erősen hittek, hisznek saját politikai rendszerük, demokráciafelfogásuk, szabadságeszményük nemzetközi elterjesztésének lehetőségében és a maguk erre való elhivatottságában.¹³¹ Az amerikaiak gyarmati évszázadaiktól fogva hittek sorsszerű küldetésük eszméjében: a *Manifest Destiny*, a kiválasztottság és az elhivatottság hite, illetve az ezzel együttjáró területi terjeszkedés egyike az amerikai gondolkodás sarokpilléreinek. A *Manifest Destiny* defenzív és offenzív is lehet, aminthogy az amerikai terjeszkedés is volt és lehet defenzív is, offenzív is. Hozhatja is, viheti is a szabadságot.¹³² Az „amerikai évszázadnak” is több jelentése volt és van, levezethetjük a „sorsszerű küldetés” gondolatköréből is. A *Manifest Destiny* és az *American Century* eszméi és eszményei közeli rokonságban állanak. Volt és van, ahol ez a hit igazolódik, az „átnevelés”, a „reorientáció” kísérlete sikerrel jár – máshol viszont kudarc várja a megváltó igyekezetet, az amerikai séma ráerőltetését más térségekre, más kultúrákra, eltérő gondolkodási hagyományokra.¹³³ Az amerikai demokrácia exportjának korlátai voltak, vannak. Az amerikaiak erősen hisznek abban, hogy rendszerük, gondolkodásmódjuk átültethető, és e törekvésüknek kétségtelenül voltak és lehetnek sikerei. De hittek az ilyenféle „átnevelésben” más országok, nagy- és kisebb hatalmak is: britek, németek, oroszok, oszmánok, japánok, spanyolok, portugálok, gyarmattartó, hódoltató, birodalomépítő nemzetek és uralkodók, dinasztiák, diktátorai, saját népeik fanatikus rajongói. Az „átnevelés” politikájának megvannak a bevált és kudarcos módszerei, sikerei és tévedései, elméletei és praxisa. A német nép átnevelése a náci birodalom tizenkét éves uralma után halaszthatatlanul szükséges és – a nyugati hatalmak által

¹³¹ Frank Tibor: „Manifest Destiny”: A sorsszerű küldetés eszméje és gyakorlata. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium*, i. m. 7–12.

¹³² Uo., idézet a 11. oldalon.

¹³³ Noah W. Sobe (ed.): *American Post-Conflict Educational Reform: From the Spanish-American War to Iraq* (New York: Palgrave Macmillan, 2009).

megszállt területeken – sok tekintetben sikeres kísérlet volt, amelynek sémáját azonban nem lehet mereven utánozni, követni, erőszakolni. Németországban a gigantikus történelmi katasztrófa után a körülmények többféle beavatkozást engedtek meg a győztesek részéről, és e beavatkozásoknak kétségtelenül volt sikere is. A német „átnevelődés” folyamata azonban meg-megtorpant, rendre akadályokba is ütközött. Eugen Kogon katolikus újságíró, volt buchenwaldi fogoly 1947-ben úgy ítélte meg, hogy az amerikaiak részéről hiba valamennyi német *politikai* felelősséget firtatni: *erkölcsi* felelősséget kellene viselniük Hitler támogatásáért. A morális felelősséget nem lehet egyszerűen jogi felelősséggé konvertálni.¹³⁴ A német tudomány magatartása a háború utáni években a defenzívából egyre gyakrabban az offenzív irányába tolódott el.¹³⁵ A németek ellenálltak, panaszkodtak, közérzetük a háború után sokszor tovább romlott. Az ekkor az Egyesült Államokban élő Thomas Mann ezt írta naplójába 1946. május 31-én: „Németországból jönnek a levelek. A helyzetet a komikumig katasztrofálisnak és kétségbeejtőnek mutatják.”¹³⁶

A mai Németországnak az egyesülés ellenére való, gazdasági-társadalmi értelemben vett kettészakadása arra figyelmeztet, hogy ahol – mint a nyugati hatalmak övezeteiből kialakult Német Szövetségi Köztársaságban – a náciitanítást végigvezették a társadalmon, ott az több-kevesebb sikerrel és egy jobbra demokratikusan gondolkodó, új Németország megszületésével járt. Ez az átalakulás először is gazdasági eredményekkel függött össze, a Marshall-terv hatásával, az Európai Gazdasági Közösségbe (a Közös Piacba) kerüléssel, illetve

¹³⁴ Eugen Kogon: Das Recht auf politischen Irrtum. *Frankfurter Heften*, 1947. Kogon véleményét idézi és osztja Szegedi Gábor tanulmánya, amely a németországi náciitanítást – velem ellentétben – végső elemzésben egyértelműen kudarnak tartja, lásd A gyakorlatlan megszálló, in Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium*, i. m. 181–182.

¹³⁵ Gerald D. Feldman: *Historische Vergangenheitsbearbeitung*. Wirtschaft und Wissenschaft im Vergleich. Forschungsprogramm „Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus”, Ergebnisse 13 (Berlin, 2003), 16.

¹³⁶ „Briefe aus Deutschland kommen. Schilderungen, bis zur Komik katastrophal und desperat.” Thomas Mann: *Tagebücher* 28. 5. 1946–31.12.1948 (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989), 5–6.

az annak nyitányaként 1957-ben aláírt Római szerződéssel, mindazzal, amit a nyugatnémet „gazdasági csodának” szoktak volt nevezni. Társadalmi okai között volt az NDK-val folyó gazdasági-társadalmi verseny a maga folytonos igazolási igyekezetével, amely 1961-re a berlini fal felhúzásával jutott döntő fordulóponthoz.

Szimbolikus pillanatai is voltak a múlttal való leszámolásnak: Willy Brandt szociáldemokrata kancellár térdrehullása a varsói gettófelkelés emlékműve előtt 1970-ben vagy Philipp Jenninger nyugatnémet CDU-párti házelnök emlékeztető morális megbicsaklással terhelt parlamenti emlékbeszéde 1988-ból az 50 évvel azelőtti Kristályéjszakáról és a szerinte az első éveiben pozitív szerepet játszó Adolf Hitlerről – ami miatt Jenningernek másnap meg kellett válnia magas közjogi méltóságától.¹³⁷ Hosszabb távon a nemzedékváltás is szerepet játszott: a fiatal németek az NSZK-ban, illetve ma az újraegyesült Németországban (és főleg annak nyugati felében) többnyire elborzadva tekintenek a német múltra, és ebben nagyon komoly segítséget kapnak a mai német gondolkodást át- meg átszövő *Vergangenheitsbewältigung* társadalmi méretű emlékezetpolitikai erőfeszítéseitől, amely az iskarendszer, a tankönyvek, a tudományos és ismeretterjesztő könyvek, a sajtóorgánumok, TV-műsorok, játék- és dokumentumfilmek roppant folyamának formájában közel 70 éve igyekszik szinte vég nélkül átmosni a német tudatot és emlékeztetést. Többek között ennek nyomán mára lényegében átalakult a német emlékezés egész kultúrája, és a Holokauszt-tagadást a német törvények éppenúgy börtönnel büntetik, ahogyan a neonáci megnyilvánulásokat, illetve az emberi méltóság megsértését.¹³⁸

¹³⁷ <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/171555/ungluecklicher-staatsakt-philipp-jenningers-rede-zum-50-jahrestag-der-novemberpogrome-1938>. Letöltve: 2014. szeptember 3.

¹³⁸ Strafgesetzbuch, § 130, 189, 194. www.gesetze-im-internet.de/stgb/_130.html. Letöltve: 2014. október 10.

Ahol viszont ez a folyamat – mint a szovjet megszállási zónából kialakított Német Demokratikus Köztársaságban – lényegében elmaradt, ott az antidemokratikus hagyományok máig tovább élnek, hódít a szélsőséges politikai gondolat és a rasszizmus, erős az elvándorlás készítése. Magyarország útja is – sok és sokféle eltéréssel – az 1945–47. évi demokratikus közjáték után egyik (a náci) totalitárius rendszerből a másikba (a kommunizmuséba) vezetett, kevés a demokratikus hagyomány, 1989 után nemigen volt mire építkezni. A nácizmus szelleme számos német nemzedékben továbbélt, és bizonyos mértékben ma is él – például a neonáci NPD (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*) pártban. A hivatalos Németország elítéli ezt a csoportosulást, amelyet – Angela Merkel német kancellár szövivőjének szavaival – „idegengyűlölő, antiszemita, alkotmányellenes és velejéig antidemokratikus” pártnak tart, ám a német Alkotmánybíróság a párt betiltására tett javaslatokat rendre elutasítja.¹³⁹ Nem véletlen, hogy az újnácizmus a mai Németországban kétharmad részben a volt keletnémet területeken termett újra, ott tehát, ahol az amerikai típusú náciatlanítás, az „átnevelés” nem ment végbe.

A két német út példája arra késztet, hogy minden mai kudarc ellenére higgyünk a totális rendszerek utáni mentális káosz felszámolhatóságában, óvatos, módszeres igyekezettel és a különféle helyzetek szakszerű értelmezése nyomán tenni próbáljunk a másfajta gondolkodás kialakításáért. A Németország amerikai zónájában, majd Nyugat-Németország egészében is alkalmazott módszereket ma az angol nyelvű politológiában *soft power*nek, *cultural diplomacynak*, *conflict resolution*nak hívják, ami minden esetben az ellentéte a fegyveres konfliktusnak, a kényszer alkalmazásának, az erőszak „diplomáciájának”. Ez történt Németországban az amerikai filmek, ösztöndíjak, könyvadományok, vendégprofesszúrák, a *Freie Universität* megalapítása, az angol nyelvtanulás tö-

¹³⁹ Betiltható-e német neonáci párt? 2012. december 4. 168óraonline, <http://m.168ora.hu/globusz/betilthato-e-nemet-neonaci-part-106972.html>. Letöltve: 2014. október 6.

megessé válása és az *American Studies* diszciplína (nyugat-európai) bevezetése révén, a háború utáni társadalomlélektani válság mérséklése, a náci eszméktől fertőzött német gondolkodás átalakítása, Németország átnevelése érdekében. Nem kevés sikerrel, ám a földalatti túlélés számos, ma felbukkanó jelével. Németország amerikai zónájában azonban nagy erővel igyekeztek átformálni a totális csődbe jutott német gondolatot, és az ottani eredmények máig hasznos alapelvekkel, módszerekkel, eljárásokkal segíthetik a világot hasonló helyzetek megoldásában.¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ Az idegen nyelvű szövegek a szerző fordításai.

BIBLIOGRÁFIA

Források

- Conferences at State and War Departments concerning Activities in Germany and Austria, November 21, 1946, Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 4, Folder 21. Sleepy Hollow, NY, USA.
- Frank Tibor: Thomas Mann ismeretlen magyar tárgyú levele, *Nagyvilág*, IX. évf., 9. sz., 1964, 1403.
- Havighurst, Robert J.: Report on Germany, Parts, I-II. Diary and Interviews. Confidential Report, for the Rockefeller Foundation (Manuscript, New York City, 1947). Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1.2, Series 700, Box 11, Folder 96. Sleepy Hollow, NY, USA.
- Guide to the Papers of Theodore von Kármán, 1871-1963. California Institute of Technology Archives, Pasadena, CA, USA.
- Mann, Albert R.: Report on Educational Conditions in Postwar Germany, Report 1947, Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1.1, Series 717, Box 5, Folder 24. Sleepy Hollow, NY, USA.
- Mann, Thomas: *A Doktor Faustus keletkezése. Egy regény regénye* (Budapest: Gondolat, 1961).
- Mann, Thomas: *Briefe 1937-1947*. Hg. von Erika Mann (Berlin-Weimar: Aufbau-Verlag, 1965).
- Mann, Thomas: *Tagebücher 28. 5. 1946-31. 12. 1948*. Hg. von Inge Jens (Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1989).
- Memorandum on „Report on Educational Conditions in Postwar Germany by A[bert] R. Mann,” Rockefeller Foundation, Rockefeller Archive Center, RG 1., Series 717, Box 4, Folder 22. Sleepy Hollow, NY, USA.

Szakirodalom

- Chin, Rita, Heide Fehrenbach, Geoff Eley, and Atina Grossman: *After the Nazi Racial State: Difference and Democracy in Germany and Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- Das ewige Trauma. Der Krieg und die Deutschen. Titel, *Der Spiegel*, 13/2013. március 25.
- Fay, Jennifer: *Theaters of Occupation: Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany* (Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 2008). Lásd ehhez Johannes von Moltke recenzióját, in: *H-Soz-u-Kult*, 24.08.2009, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2009-3-149>>. Letöltve: 2014. szeptember 10.
- Fehrenbach, Heide: *Cinema in Democratizing Germany: Reconstructing National Identity After Hitler*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1995.

- Fehrenbach, Heide, with Uta G. Poiger (eds): *Transactions, Transgressions, Transformations: American Culture in Western Europe and Japan*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2000.
- Ferrell, Robert H. – Richard Natkiel: *Atlas of American History*. New York–Oxford: Facts On File, 1993.
- Fisher, Jainey: *Disciplining Germany: Youth, Reeducation, and Reconstruction after the Second World War*. Detroit: Wayne State University, 2007.
- Fischer, Torben, Matthias N. Lorenz (Hrsg.): *Lexikon der ‚Vergangenheitsbewältigung‘ in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*. Bielefeld: transcript-verlag, 2009.
- Frank, Tibor: Theodore von Kármán: A Global Life. In: J. Vad, T. Lajos, R. Schilling (eds.): *Modelling Fluid Flow. The State of the Art*. Berlin-Heidelberg-New York: Springer-Verlag, 2004. 79–89.
- Frank, Tibor: Ever Ready to Go: The Multiple Exiles of Leo Szilard. *Physics in Perspective*, Vol. 7, No. 2, 2005, 204–252.
- Frank, Tibor: 'Eng verbunden': Leo Szilard und Albert Einstein. In: Jürgen Renn (Hrsg.): *Ingenieur des Universums: Albert Einstein*. Bd II: *Hundert Autoren für Einstein*. Weinheim: Wiley-VCH Verlag, 2005, 344–347.
- Frank Tibor: Thomas Mann: Egy európai Magyarországon és az Egyesült Államokban. In: Gárdos Bálint et al.: *Idegen költők – örök barátaink. Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*. Budapest: L'Harmattan, 2010, 151–169.
- Frank Tibor: *Kettős kíváncsi: Budapest–Berlin–New York 1919–1945*. Budapest: Gondolat, 2012, 274–333.
- Frank Tibor: 'Public Morale': az amerikai közgondolkodás befolyásolása és mérése a második világháború előestéjén. In: Fülöp Márta, Szabó Éva (szerk.): *A pszichológia mint társadalomtudomány: a 70 éves Hunyady György tiszteletére*. Budapest: ELTE–Eötvös Kiadó, 2012, 275–291.
- Frei, Norbert: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, 1997.
- Fürstenau, Justus: *Entnazifizierung: Ein Kapitel deutscher Nachkriegspolitik* (Neuwied: Luchterhand, 1969).
- Hunyady György: A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In: Hunyady György, szerk.: *Nemzetkarakterológiák*. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai. Budapest: Osiris, 2003, 7–50.
- Johnsen, Julia E. (ed.): *The Dilemma of Postwar Germany*. New York: H. W. Wilson, 1948.
- Kapczynski, Jennifer M.: *The German Patient. Crisis and Recovery in Postwar Culture*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2008.
- Kellermann, Henry: Von Re-education zu Re-orientation. Das amerikanische Re-orientierungsprogramm im Nachkriegsdeutschland. In: Manfred Heineman (Hrsg.): *Umerziehung und Wiederaufbau. Die Bildungspolitik der Besatzungsmächte in Deutschland und Österreich*. Stuttgart: Klett Cotta, 1981, 86–102.

- Lewin, Kurt: Az amerikai és a német társadalom közti szociálpszichológiai különbségekről. In: Hunyady György, szerk.: *Nemzetkarakterológiák*. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai. Budapest: Osiris, 2003, 251–283.
- Mitscherlich, Alexander und Margarete: *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. München: R. Piper, 1967.
- Ormos Mária: *Németország története a 20. században. A német egységtől a német egységig*. Budapest: Rubicon, 2008.
- Pronay, Nicholas and Keith Wilson (eds): *The Political Re-Education of Germany & Her Allies after World War II*. London–Sydney: Croom Helm, 1985.
- Romsics Gergely: A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka. A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban. *Rubicon*, 2011/2, 4–17.
- Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a báború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Küliigyminisztériumának titkos iratai 1942–1944*. Gödöllő: Typovent, 1992.
- Ruisz, Dorottya: *Umerziehung durch Englischunterricht? US-amerikanische Reeducation-Politik, neuphilologische Orientierungsdebatte und bildungspolitische Umsetzung im nachkriegszeitlichen Bayern (1945–1955)*. Münchener Arbeiten zur Fremdsprachenforschung, 28, Waxmann Verlag, 2014.
- Salomon, Ernst von: *Der Fragebogen*. Hamburg: Rowohlt Verlag, 1952.
- Schiller, Kay: The Presence of the Nazi Past in the Early Decades of the Bonn Republic, *Journal of Contemporary History* Vol. 39, No. 2, Understanding Nazi Germany (April 2004), 285–294. Letölthető: <http://www.jstor.org/stable/3180726>.
- Schwarz, Hans-Peter: *Adenauer*. Band I: *Der Aufstieg: 1876 – 1952*. Dtv 1994.
- Schweitzer, Helmuth: *Der Mythos vom interkulturellen Lernen*. Zur Kritik der sozialwissenschaftlichen Grundlagen interkultureller Erziehung und subkultureller Selbstorganisation ethnischer Minderheiten am Beispiel der USA und der Bundesrepublik Deutschland. Münster–Hamburg: Lit Verlag, 1994.
- Sob, Noah W. (ed.): *American Post-Conflict Educational Reform: From the Spanish-American War to Iraq*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Szegedi Gábor: A gyakorlatlan megszálló. Az amerikai náciitanítási politika Németországban. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat, 2007.
- Tent, James F.: *Mission on the Rhine. Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2007.
- Tollas Gábor: Párhuzamok és ellentétek Berlin és Bécs négyhatalmi megszállásában. In: Frank Tibor, szerk.: *Németföldről Németországba. Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről*. Budapest: Gondolat, 2012, 263–287.
- Weckel, Ulrike: *Beschämende Bilder*. Deutsche Reaktionen auf alliierte Dokumentarfilme über befreite Konzentrationslager (=Transatlantische Historische Studien, Bd. 45), Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012.
- Welch, David: *Propaganda: Power and Persuasion*. London: The British Library, 2013.

Willett, Ralph: *The Americanization of Germany 1945-1949*. New York: Routledge, 1989.
Winkler, Heinrich August: *Németország története a modern korban*, I–II. Budapest: Osiris, 2005.
Zepp, Marianne: *Redefining Germany: Reeducation, Staatsbürgerschaft und Frauenpolitik im US-amerikanisch besetzten Nachkriegsdeutschland*. Göttingen: V&R unipress, 2007.

Filmek

Shadow of a Doubt (Alfred Hitchcock, 1943)
Gaslight / Das Haus der Lady Alquist (George Cukor, 1944)
Double Indemnity (Billy Wilder, 1944)
Tomorrow, The World! (Leslie Fenton, 1944)
The Town (Josef von Sternberg, 1944)
Death Mills (Billy Wilder, 1945)
Der Apfel ist ab (Helmut Käutner, 1948)
Hallo, Fräulein! (Rudolf Jugert, 1949)

Szembesítés (Szabó István, 2001)

Képek forrásjegyzéke

1-2, 7-10, 14-16 Amerikai katonatisztek felvételei, első közlés, a szerző gyűjteményéből.
4-6 *Rubicon* 2011/2, XXII/219, A náci örökség
17-18 James F. Tent: *Mission on the Rhine*
12-13, 19-20 <https://www.google.hu/search>
11 A térképet készítette: Nagy Béla.

Erdy János
Bodhradovszky József

Wenzel Gusztáv
Fábian Lajos
Nagy János

Arany János
Terintetes Nagygyűlés!

32. § a egy szót:
Minden újonnan választott tag, a külső kivétel
lel, osztályába tartozó dolgot felolvasásával,
vagy személyes meg nem jelenhetős esetén helyette
sével, legfeljebb egy év alatt kétszer; külsőben meg
választása meg nem működően:

Lehetnek esetek, melyekben kivált vidéken la-
kor gátolhatná a határidőt megtartani: de hallga-
tag elvárni a szabály meg nem tartatását, amellyel
tesz, mint örvén szabályzatunkat erőltetve terintem
a következéskorra figyelmeztetnem J. Aradon
át sürgetélen.
Indítványba hozatik tehát, hogy egyelőre a
tölt a székfoglalás által meg nem
hát kitöröltesse, az 1866
terintem, je

9 789635 087969